

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Інститут історичної освіти

Кафедра джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін

Кафедра методики викладання історії та
суспільно-політичних дисциплін

**Проблеми впровадження
новітніх наукових розробок
у навчальний процес при
вивченні історії України
періоду Другої Світової
війни (1939-1945 рр.)**

Збірник наукових праць

Проблеми впровадження новітніх наукових розробок у навчальний процес при вивченні історії України періоду Другої світової війни (1939-1945 рр.): Зб. наук. праць / відп. ред. і упоряд. О.В. Потильчак. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 152 с.

До збірника ввійшли наукові праці вітчизняних дослідників теоретичних проблем історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни, відомих істориків-методистів, що склали основу доповідей і повідомлень виголошених і обговорених під час роботи Всеукраїнського круглого столу “Проблеми впровадження новітніх наукових розробок у навчальний процес при вивченні історії України періоду Другої світової війни (1939-1945 рр.)”, організованого і проведеного кафедрами джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін і кафедрою методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова 23 грудня 2009 р.

У статтях знаних і молодих науковців, дослідників історії війни, відомих учених-методистів висвітлюються як теоретичні проблеми так і питання методики викладання історії війни в курсі вітчизняної історії середньої школи та вищих навчальних закладах.

Редакційна колегія:

Король В.Ю. – доктор історичних наук, професор;

Ладиченко Т.В. – кандидат історичних наук, професор;

Потильчак О.В. – доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор і упорядник);

Сушко О.О. – доктор історичних наук, професор;

Турченко Ф.Г. – доктор історичних наук, професор;

Стецькевич В.В. – доктор історичних наук, професор;

Чайковський А.С. – доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

Ресніт О.П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Удод О.А. – доктор історичних наук, професор.

Науково-методичне видання

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, протокол № 2 від 13 жовтня 2010 р.

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2011

© Упорядкування О.В. Потильчака, 2011

© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

Зміст.....	4
Вступне слово (<i>Сушко О.О.</i>)	6
Розділ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.).	10
<i>Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є.</i> Формування цілісної наукової концепції історії України періоду Другої світової війни: до проблеми методології дослідження.....	10
<i>Потильчак О.В.</i> Український вимір Другої світової: про періодизацію вітчизняної історії війни та її відображення в шкільних підручниках з історії України.....	20
<i>Король В.Ю.</i> Ціна Перемоги у Другій світовій війні як історична проблема та її відображення у навчальній літературі з вітчизняної історії.....	29
<i>Кучер В.І.</i> Пропаганда та агітація в Червоній Армії: через призму класової боротьби.....	40
<i>Стецкевич В.В.</i> Наукове осягнення та відтворення в підручниках української історії 1939-1945 рр. (окремі фрагменти проблеми).....	65
<i>Вєтров І.Г.</i> До проблеми організації управління економікою СРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.).....	74

Сегеда С.П.

Преса Української Повстанської Армії і часописи українських збройних формувань 1917-1921 рр.: наступність мети і традицій 83

Кочерга Л.К.

Бойова діяльність військ протиповітряної оборони Радянських Збройних Сил по захисту неба України в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. 91

Царьов М.А.

Військова історія і сучасність: актуальність проблеми..... 98

Розділ 2.

**ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ У ВИКЛАДАННІ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ ВОЄННОЇ ДОБИ 104**

Камбалова Я.М.

„Друга світова війна (1939-1945 рр.)”: контраверсійні Аспекти, уразливі питання теми й методичні рекомендації щодо їх викладання в загальноосвітніх школах України..... 104

Салата О.О.

Інтелектуальні інформаційні технології як сучасний метод висвітлення подій Другої світової війни 112

Пастушенко Т.В.

Застосування методу усної історії в навчальному процесі вузів для дослідження історії України періоду Другої світової війни: світовий та вітчизняний досвід 120

Ємчук О.І.

Питання ефективного залучення архівних документів у навчальний процес при вивченні історії України періоду Великої Вітчизняної війни 127

Голиш Г.М.

Педагогічна доцільність включення до шкільних підручників з історії України сюжетів щодо становища неповнолітніх громадян України періоду Другої світової війни..... 133

Сидоров С.В., Гребенюк М.В.

Деякі особливості використання новітніх технологій освіти у викладанні історичних дисциплін (з досвіду Національної академії оборони України) 143

Алфавітний покажчик авторів..... 150

ВСТУПНЕ СЛОВО

Сьогоднішні глобальні тенденції розвитку сфери науки та освіти не просто засвідчують нагальність їх тісної співпраці, але й демонструють надзвичайну потребу в інтеграції новітніх наукових розробок і досягнень вчених-академістів у змістовний компонент не лише вузівської спеціальної, але й загальної середньої освіти. Примітно, що ця теза зберігає свою дієвість не тільки у випадку фундаментальних і прикладних наукових досліджень і супутнього їм циклу природничих навчальних дисциплін, але й особливо важлива у сфері суспільних наук, тим більше в умовах, коли наше суспільство і держава переживає непрості часи економічної та політичної кризи.

Потреба у такій зустрічі, якою є наш круглий стіл, виникла у зв'язку з тенденціями, що останнім часом стають помітними в контексті розвитку вітчизняної історичної науки та відображення його сучасного стану в змісті історичної освіти в Україні.

Коротко суть цих проблем: праця історика, отримуючи загальне визнання наукової громадськості, будучи відображеною в дисертаційних працях, викладеною в монографіях і багатотомних узагальнюючих дослідженнях, часто-густо не знаходить свого місця на сторінках шкільних, меншою мірою – вузівських, підручників вітчизняної історії. За прикладами далеко ходити не треба, особливо яскравий – вітчизняна історія Другої світової війни. Незрозуміло чому в шкільних підручниках для учнів 11 класу фактично відсутня адаптована до тодішніх вітчизняних військово-політичних і соціально-економічних реалій періодизація історії війни.

Що стосується періоду Другої світової війни, то для України конструювання актуального змісту передусім шкільної історичної освіти, нашою справою є непримиренне протистояння радянського історичного дискурсу та нової національної історіографії. У суспільній свідомості можемо виокремити принаймні три сегменти, що живляться як відповідними теоретичними парадигмами минулого так і реаліями сучасності. Велика частина суспільства щиро переконана, що радянський патріотизм – це надійне підґрунтя для наслідування сьогодні, а відтак основою змістового компоненту вітчизняної історичної освіти вони бачить виключно героїку радянської доби. Натомість борців за незалежність України з антирадянського самостійницького табору, автори цих теоретичних конструкцій, успадкованих від попереднього періоду вітчизняної історії, зараховують до “махрових націоналістів” і “ворогів українського

народу”, а спроби сучасних істориків об’єктивно поглянути на події історичного минулого, повернути Україні її історію, називають проявами “бандеризации Украины”.

Інша, діаметрально протилежна точка зору виходить із парадигми заперечення радянської історіографії війни та радянського патріотизму, як чужих українському народові та антиукраїнських за сутністю. Натомість її апологети пропонують будувати зміст історичної освіти на ґрунті популяризації героїки доби національно-визвольних змагань, боротьби ОУН-УПА тощо. Відтак, освітній компонент вітчизняної історії Другої світової війни знову ж таки сепарується та штучно обмежується рамками єдиної ідеології – націоналізму.

Живучість, як радянської так і антирадянської рецепції соціально-історичних фактів і подій, нинішній “розкол” у поглядах на вітчизняну історію та глибинний дуалізм історичної пам’яті громадян України відтворюють дані соціологічних досліджень. Так, під час опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України у вересні 2006 р. за визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні на заході України висловилося 68 % респондентів. На сході нашої держави противниками такого визнання виявилися 65,8 % опитаних. Значні відмінності спостерігаються і в ієрархії історичних подій, що притаманні різним проекціям історичної пам’яті. Так, для жителів східних і південних областей значущою є Сталінградська битва, а для мешканців західних теренів держави – національно-визвольна боротьба УПА. Як бачимо, “розкол” історичної пам’яті є очевидним. Причини цього явища коріняться у складній історії нашого народу, його ідеологічній, політичній і ментальній роз’єднаності упродовж століть.

Чи існує третій шлях? Окремі вітчизняні фахівці-гуманітарії пропонують так би мовити “нульовий варіант” – почати все з “чистого аркуша”, а відтак зміст історичної освіти будувати на основі неконфліктних історичних фактів, пропагування в Україні таких загальнонаціональних цінностей і діячів, які позитивно б сприймалися переважною більшістю українців у різних регіонах. На наш погляд, такий підхід є цілком виправданим і доволі ефективним коли йдеться про ідеологічно незаангажовані періоди нашої історії, про моральних авторитетів нації, про злети високого творчого оптимізму. Навряд-чи викличуть заперечення апологетів із обох таборів постаті Володимира Святого, Ярослава Мудрого, Костянтина Острозького, Петра Могили,

Богдана Хмельницького, Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Олександра Довженка, Олеся Гончара та багатьох інших велетнів українського духу. Водночас, згадки про Івана Виговського, Івана Мазепу, Івана Скоропадського, Миколу Щорса, Симона Петлюру, Григорія Котовського, Миколу Ватутіна Степана Бандеру, Євгена Коновальця є сьогодні непереборним бар'єром, що розмежовує старше та молодше покоління українців. Стає очевидним, що “нульовий варіант” у випадку конструювання змістового компоненту військової історії, особливо в ситуації з історичною пам'яттю про Другу світову та Велику Вітчизняну війну, є малоефективним і не зовсім прийнятним. Свіжий приклад – сумна доля звернення третього Президента України В. Ющенка до ветеранів Великої Вітчизняної війни та національно-визвольної боротьби ОУН-УПА із закликом до національного примирення.

На нашу думку один із можливих алгоритмів успіху на цьому шляху полягає в наступній моделі. Науковці-історики, вчителі, викладачі вузів, повинні формувати в сучасній українській молоді усвідомлене на основі правдивого вивчення власної історії переконання, що у 1941-1945 рр. в Україні ворог був один – німецький нацизм, але існувало дві основні сили, які боролися з ним і мали спільну мету – визволення України. І не наша вина, а наша біда, що одна з цих сил бачила майбутнє повоєнної України, як незалежної держави, а інша не мислила її існування поза радянським геополітичним простором. Одна робила ставку на український національний патріотизм, інша – на активізацію в умовах війни українського радянського патріотизму. Обидві версії патріотизму загалом вкладаються у виважену державницьку позицію сучасника, адже Україна за радянського часу мала, хоча й своєрідну, але все ж власну національну державність, представництво в ООН. Водночас, українці західних теренів у складі Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії були реально позбавлені можливості створити навіть дуже обмежену автономію. З іншого боку представники самостійницького напрямку антифашистського Руху Опору прагнули бачити Україну незалежною державою поза межами як гітлерівського Рейху так і сталінського СРСР.

Негативним чинником, що має суттєвий вплив на виховання молоді в сьогоднішній Україні є маніпулювання фактами історичного минулого, їх сепарація в угоду ідеології певних, крайніх, сил вітчизняного політикуму.

Саме тому важливим завданням істориків-теоретиків і методистів-практиків є не лише узгодження актуального змісту шкільної та вузівської історичної освіти, наше завдання має полягати в тому, щоб підтримувати і зміцнювати історичну пам'ять, дедалі більше виявляти та оприлюднювати її фактичний зміст і тим самим доносити до суспільної свідомості правду про народ, його історію в неспотвореному вигляді. Для України – це надзвичайно складне завдання, оскільки її офіційна історія та історична пам'ять спотворені не лише попередньою історичною наукою і комуністичною ідеологією, але й сьогоденніми недолугими спробами модернізувати історичну парадигму на ґрунті псевдо-україноцентричної концепції. Відтворюючи правду про героїчні і трагічні сторінки історії війни, не слід працювати в угоду будь-якій політичній, національній чи соціальній групі, потрібно спиратися винятково на факти. Єдиний правильний шлях – це відновлення усєї правди про війну, донесення її до сучасників не лише через зміст шкільного і вузівського курсів вітчизняної історії, але й шляхом активної її популяризації.

Олександр СУШКО

доктор історичних наук, професор, директор
Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова

Розділ 1

Дослідження історії України періоду Другої світової війни (1939-1945 рр.)

УДК 94(477)''1939/1945''

Дмитро Веденєєв, Олександр Лисенко
(м. Київ)

Формування цілісної наукової концепції історії України періоду Другої світової війни: до проблеми методології дослідження

Розглядаються суспільно-політичні й науково-методологічні чинники, що ускладнюють формування цілісної наукової картини долі України в період Другої світової війни. Подається авторське бачення проблем формування новітньої методологічної бази творення багатовимірного наукового студіювання актуальних проблем вітчизняної історії 1939-1945 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, методологія, постмодернізм, історична пам'ять.

Веденеев Д.В., Лысенко А.Е. (г. Киев). Формирование целостной научной концепции истории Украины периода Второй мировой войны: к проблеме методологии исследования.

Рассматриваются общественно-политические и научно-методологические факторы, усложняющие формирование целостной научной картины судьбы Украины в период Второй мировой войны. Представлено авторское видение проблем формирования современной методологической базы создания многоуровневого научного познания актуальных проблем отечественной истории 1939-1945 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, методология, постмодернизм, историческая память.

Dmytro Vedeneev, Olexander Lysenko (Kyiv). Forming of integral scientific conception of Ukrainian history during The Second World War: to the problem of research methodology.

Social and political, scientific and methodological factors which complicate forming of integral scientific picture of fate of Ukraine during The Second World War are studied out. Author's vision of forming problems towards the newest methodological base of organization of multidimensional scientific studying of the Ukrainian history issues during 1939-1945 is given.

Key words: The Second World War, methodology, postmodernism, historical memory.

За роки незалежності України, демократизації життя української держави й суспільства дослідження з історії українських земель в роки Другої світової війни та Великої вітчизняної війни, як найбільш важливої її складової, суттєво збагатилися матеріалами раніше недоступних першоджерел. Значно розширилася проблематика наукових досліджень (передовсім – за рахунок тем, на які раніше поширювалося табу ідеократичної держави). У контекст історії Другої світової війни поставлені, зокрема, проблема українського націонал-самостійницького руху. Однак, доводиться констатувати, розвиток досліджень у згаданій царині здебільшого є екстенсивним.

Переважають локальні праці на “дрібні теми” з відчутним ідеологічним забарвленням, розраховані на сенсаційне “ураження” свідомості читача. Показово, що зникнення тягара компартійної ідеологічної машини та відкриття доступу до джерел (чим певний час ще можна було пояснити великий попит на легковажну з наукового погляду спрямованість багатьох праць на теми історії війни) чомусь не призвели до врівноваженого вивчення цієї складної сторінки вітчизняної історії.

Так, кількісний доробок вчених і публіцистів незрозуміло повільно переростає у новий якісний рівень серйозних історично-аналітичних досліджень минулого національно-визвольного руху – при тому, що саме такі дослідження мають становити науково-теоретичний фундамент законодавчих, наукових і просвітницьких кроків Української держави у напрямку формування неконфронтаційної національної пам’яті як складової консолідації української політичної нації.

Водночас, політизація складних проблем історії Великої Вітчизняної війни та й інших актуальних проблем історичної науки, стала (поряд із сумнозвісною ерозією інтелектуального виміру буття України) причиною зниження методологічного рівня історичної науки. Нерідко “написання текстів”, “самодостатній” пошук сенсацій і привабливих для носіїв крайніх поглядів алюзій, заміняє невдячний, марудний труд осмислення минулого в інтересах вилучення повчального історичного досвіду за допомогою “ремесла історика”, оспіваного учасником антинацистського Руху опору Марком Блоком.

Прикро, але доступність для історика демократичної держави практично усього комплексу спеціальних методів наукових досліджень, історіософських надбань різних наукових шкіл не завжди при-

зводить до намагання комплексно застосувати їх до пізнання складних явищ минулого. Нерідко ж із запалом неофіта ми починаємо абсолютизувати ті чи інші професійні інструменти, механічно “імпортувати” певні кліше, не замислюючись над обставинами їх виникнення, ступеню виправданості науковою практикою. Вкотре підтверджується спостереження М. Бердяєва часів захоплення вітчизняної інтелігенції суто західноєвропейським інтелектуальним продуктом – марксизмом: “Засвоєння західних ідей і вчень російською інтелігенцією було в більшості випадків догматичним. Те, що на Заході було науковою теорією, яка підлягала критиці, гіпотезою чи врешті-решт істиною відносною, частковою, що не претендувала на всезагальність, у російських інтелігентів перетворювалося на догматику, на щось на взірць релігійного одкровення” [1].

В той час, коли гуманітарна інтелігенція зобов’язані шукати оптимальні підходи до порозуміння із співвітчизниками, виконання своєї просвітницької місії, амплітуда частини праць коливається від бажання догодити спрощеним баченням тих чи інших регіональних спільнот або політичних симпатиків, до інтелектуального презирства й зверхності до “простих” співгромадян. На думку філософа Ж. Тощенка, “серед інтелігенції з’явилися люди, котрі відверто ставляться до народу як до бидла, пропагують культ грошей, цинізм. Не таким вже винятковим є прояви ненависті до інакомислячих, заклики до їх знищення” [2].

Між тим, розрізнити науковість та ідеологічну забарвленість можна по перевіреному критерію. Науковець веде саме пошук істини, не знаючи всієї повноти кінцевого результату, натомість для обслуги ідеологічних схем кінцевий результат є заздалегідь визначеним, інтерпретація – заготовленою, під нього залишається лише підігнати “фактологічний ряд”.

У рамках короткої статті неможливо достойно проаналізувати стан вивчення багатьох аспектів історичної долі України у 1939-1945 рр. Однак існує проблема (властива не лише вивченню періоду війни), яка багато дає для розуміння стану української історичної науки в цілому, і без вирішення якої спільним зусиллями гуманітаристики наврогряд чи можна забезпечити науково-раціональну спрямованість історичної науки.

Річ у тім, що непросту ситуацію із різнобарвністю (від конструктивних дискусій до відвертої політизованої конфронтації) бачення іс-

торії України доби Великої Вітчизняної та Другої світової війни в цілому навряд чи можна повно зрозуміти без урахування загального методологічного стану історичної науки та процесів у суспільно-політичній думці (очевидно, що між цими площинами існує неодмінний зв'язок, однак докладний його аналіз потребує окремого серйозного дослідження).

Думається, що причини цьому слід шукати не тільки в соціально-психологічних особливостях авторів, але й у обмеженості методологічного рівня вітчизняної історичної науки. Важко не погодитися із професором О. Зинов'євим: “У сучасній науці про суспільство (мається на увазі пострадянське суспільствознавство – *Авт.*) немає не тільки пристойної загальносоціологічної теорії, але й навіть теорій, що відносяться до окремих типів суспільства” [3].

Крім того, все більше дає ознаки й ураження самого механізму раціонального мислення пострадянських народів, у першу чергу – їх інтелігенції. “У результаті економічних та інформаційно-психологічних війн, – зазначає сучасний вчений С. Кара-Мурза, – була розмтована “центральна матриця” світогляду, населення втратило цілісну систему ціннісних координат [...] До 1991 р. радянський народ був великою мірою “розсипаний” – залишилася маса людей, які не мають надособистісної свідомості й колективної волі. Ця маса людей втратила узгоджену картину світу й здатність до логічного мислення, виявлення причинно-наслідкових зв'язків” [4] (курсив наш – *Авт.*).

На тлі загального занепаду якості освітянської сфери та загрозової для майбутнього народу зневаги до розвитку науки, захування освіченості й інтелекту до розряду найменш престижних людських чеснот, спостерігається “методологічна дефіцитність” у вивченні масштабної, багатовимірної проблеми “Війна і доля України”. На жаль, вона нерідко компенсується за рахунок:

- політично загостреного, майже механічного (аж до переспіву морально застарілої термінології) запозичення кліше офіційної радянської історичної науки;

- несвідомого, або зацікавленого застосування ідеологем, породжених у горнилі психологічної війни між суспільними системами; некритичного перенесення до науково-історичного поля суверенної вже України тих підходів й висновків діаспорних авторів, які зазнали впливу протистояння між еміграційними політичними угрупованнями. Не зайвим буде навести слова О. Оглобина, який ще наприкінці

1970-х рр. писав, що “головний осередок” української історіографії “з природи речей, може бути лише в Україні. Хочемо ми того, чи не хочемо – байдуже, чи тут на еміграції, чи там, на батьківщині, – українська історична наука – одна та єдина, а українські історики, якщо вони справді українські історики, – тут і там брати по науці. Це елементарна істина, яку, проте, нерідко забувають” [5];

- переходу частини авторів на точку зору й аргументацію, властиву відверто ідеологізованій частині “колег по цеху” у посткомуністичних державах, де ставлення до України та її історії повертається в русло “традиціоналізму” й “вічних геополітичних констант”. Зауважимо, що ремствувати з цього приводу навряд чи доцільно – чи не краще українським історикам розуміти природність таких трансформацій, адже вони справді набувають неблаганного характеру і переконливо демонструють перевагу істотних державних інтересів над абстрактними міркуваннями на кшталт “невпинного просування демократичних цінностей на посткомуністичному просторі”.

На жаль, подекуди спостерігаємо безперспективні спроби поєднати некритичне запозичення ззовні “модних” й не властивих вітчизняній науці псевдометодологічних прийомів (які загрожують втратою раціонального бачення свого минулого, зв’язку із національним ґрунтом) із запевненнями в патріотизмі, “державницькій” позиції. Передовсім, відбувається настирливе втручання методології та духу постмодернізму в гуманітарну науку та широку свідомість. Якщо для наукової сфери це загрожує втратою самого *сенсу* наукового пошуку – прагнення науковими методами максимально наблизитися до адекватного *пізнання сутності* явищ минулого, то для суспільної свідомості несе ризик впровадження суцільного морально-етичного релятивізму, втратою орієнтирів духовного буття, цивілізаційної самобутності.

З цього приводу влучно висловився історик європейського рівня Я. Дашкевич: “Є глибокі підстави вважати, що [...] в Україні жонглювання термінологією, запозиченою з багатою західною постмодерністської філософської та парафілософської літератури, насправді не веде до збагачення репертуару мислення та не відкриває нових і невідомих горизонтів. Тим паче, що він не сприяє (як дехто вважає) деідеологізації мислення, [...] лише підміняє одну ідеологією іншою. Не підлягає сумніву, що зі своєю схильністю до релятивізму та конформізму, які відбивають стан умів загублених і заляканих, постмодернізм... не забезпечує ідентифікацію національної ідентичності. Пост-

модернізм [...] в Україні, як і в інших регіонах світу, проявив себе насамперед своєю інтелектуальною модою, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індеферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального стилю мислення в політиці та економіці”. Хоча постмодернізм сприяв удосконаленню методів інтерпретації джерел і вивченню психології творчості історика, методологічно деструктивним стало те, що “постмодернізм почав конфліктувати із сучасним інформаційним суспільством, відмовляючись від використання значної частини пропонованої інформації [...] Таке “науково” санкціоноване полегшення “наукової” праці було сприйняте з ентузіазмом тими істориками, що обрали спеціальність без внутрішнього покликання і без дослідницького таланту, [...] запанувала перевага позаджерельних знань, відписаних і переписаних з попередніх робіт, без перевірки всіх відомостей на підставі автентичних джерел [6, с. 19-20, 24].

Ми не випадково зупинилися саме на спробах постмодернізму заповнити своєрідний методологічний вакуум. Це дає можливість звернути увагу лише на деякі тривожні властивості, що перешкоджають розвитку вітчизняного наукового історіописання Великої Вітчизняної війни.

1. Відбувається руйнування межі між науково-історичним дослідженням та “белетристикою [...], пропагандистською, псевдонауковою агіткою [...], мовляв, усі твори мають рівні альтернативні права, а довести істину неможливо” [6, с. 25]. Для вивчення історії України доби війни це обернулося поширенням тез про наявність еґоїстичних “національних правд” про історію Другої світової війни, які не підлягають узгодженню науковими методами. Водночас, важко не погодитися з Р. Круциком – “всі країни чомусь домагаються, щоб Україна мовчала, коли стосується питань її історії, а от їхні бачення історії нав’язуються нам” [7, с. 60].

2. Спостерігається усунення макроісторії, її витиснення з поля дослідження Великої Вітчизняної війни нескінченним рядом локальних епізодів. Якщо поставити себе на місце молодого людини (яка б мала знати звитягу предків, плекати у собі відчуття гордості за них як складову громадянської свідомості, віри у спроможність історичної творчості свого народу), то їй важко буде скласти логічну картину – а чому ж нацизм був розгромлений? Рідким темами стають дослідження масштабних військових операцій, організації військової промисло-

вості, дипломатичної історії підведення підсумків війни, багатовимірний аналіз її наслідків для подальшої долі України тощо.

Як приклад. Останнім часом набувають все більш широкого застосування методи “історії повсякдення” з її увагою до “малих життєвих світів”, застосуванням методів соціології, історичної демографії, антропології, соціальної психології (однією із об’єктивних причини цього є прагнення компенсувати неухагу радянської історіографії до ролі пересічної людини в історії). “Всі зрізи історії... варто навчитися розуміти таким чином, щоб вони були способами проникнення до життєдіяльності людей епохи, яка вивчається. Мається на увазі не дешева “психологізація” історії (її белетризація), а розкриття у всіх галузях людської діяльності істотних рис структури особистості, способів її світосприйняття, самосвідомості й поведінки” [8, с. 184].

Справді, ігнорування особистісного вибору й вчинків людини ніколи не призведе до адекватного розуміння історичного процесу. “Ставлення людей й народів до дару спасіння (прийняття або відторгнення), – писав відомий богослов, митрополит Іоанн (Снигов), – у кінцевому рахунку визначає долю як окремої людини, так і цілого народу [...] Свобода міститься у виборі між добром і злом, добропорядністю і пристрастю, законом Божим і беззаконням, християнським обов’язком служіння й свавіллям. “Потік історії” є лише реалізація цього релігійно-морального вибору у подіях і вчинках” [9].

Проте антропологічні методи набувають абсолютизації (як колись методи офіційної соціологічної теорії – історичного матеріалізму), а не застосовуються у поєднанні із науковим інструментарієм, який дозволяє досягти теоретичних узагальнень в інтересах формування багатовимірної картини вітчизняної історії воєнної доби.

Як наслідок – “персональна правда” окремих осіб (яка несе у кожній людині відбиток обмеженості інформації, суб’єктивізму, політичних уподобань, афективних вражень того жорстокого часу тощо) та епізодичні факти формують мозаїчну картину, з якої важко піднятися на рівень розуміння масштабних історичних явищ. Проте Перемога стала загальним вектором свідомих зусиль багатьох мільйонів наших предків, включаючи цілком свідомий вибір на користь захисту Батьківщини й держави тих, хто відчув безжалісне поводження з багатьма з ними у довоєнний період “мобілізаційного соціалізму”. Саме цей феномен і не дозволяють зрозуміти праці, в яких розгром першокласної гітлерівської армії, опертої на величезний індустріальний й кад-

ровий потенціал окупованої Європи, ледве не пояснюється страхом перед загороджувальними загонами або застосуванням штрафників (не більше 2 % піхоти за весь час війни).

Руйнується загальнонауковий критерій загального й часткового, “синтезування історичного процесу постмодернізм уникає за будь яку ціну” [6, с. 29]. На нашу думку, значно продуктивнішими є міждисциплінарні методи досліджень, зокрема – історична соціологія, адже застосування її методів дозволяють виявляти саме типові риси явищ, через які проявляється властиві йому закономірності.

3. Поширення того, що принагідно до ЗМІ називають “тягою до чернухи” (вибачте за ненауковий вислів). Увага зосереджується виключно на замовчуваних раніш негативних явищах й подіях, причому їх виклад далеко не завжди сумлінно підкріплюється джерелами, або в якості джерел витупають сумнівні “наративи”, не піддані дослідницькій критиці джерела (особливо мемуарні) тощо.

Так, антирадянськи налаштовані автори концентрують увагу на репресіях, зловживаннях або надмірних втратах Червоної Армії, намагаються “дегероїзувати” її через роздмухування фактів незаконного поводження з цивільним населенням тощо, а їх ідеологічні антиподи приділяють увагу виключно терористичним проявам націоналістичного підпілля. Все це можна підтвердити задокументованими фактами, однак чи можна зрозуміти при такому вибірковому підході усієї багатоманітності непростих історичних явищ?

Зауважимо, що пересічний читач не володіє (і не зобов’язаний володіти методами пізнання історії на рівні професійного науковця. Відтак “ефектно” подана сумнівна, мозаїчна інформація може в його свідомості набути масштабів всеосяжної та “єдино правдивої картини” велетенського й складного історичного явища – війни.

На жаль, відбувається белетризація історії, й розхолодження професіоналів від історії. Навіть такий відомий професіонал як професор А. Гуревич не завагався заявити: “Визнаюся, мені не зовсім зрозумілі зусилля тих, хто усіяко намагається підкреслити й довести, що історія – наука” [8, с. 181]. Колосальні можливості із поширення будь-якої інформації нині особливо гостро ставлять питання про відповідальність історика перед співгромадянами, змушують нагадати один одному євангельські слова про духовну згубність брехні для роду людського та глибинні джерела її походження: “Коли він бреше, він говорить своє, адже він брехун і батько брехні” (Ін. 8. 44).

4. Надзвичайно важливе явище й поняття “історична пам’ять” трактується вузько, кон’юнктурно. Нерідко її зміст зводиться виключно до страждань, поневірянь замість подання наукового пояснення закономірності тих же самих жертв й утисків людських прав у конкретно-історичній ситуації (“історичній пастці”), в якій опинилися народи в роки Другої світової війни. Водночас ігноруються величні прояви народної творчості, бойового духу, патріотизму, військового мистецтва, досягнення у сфері індустрії, науки, культури. Важко не погодитися із професором В. Сергійчуком: без ознайомлення “широкого українства з внеском співвітчизників у світову науку, освіту, техніку, культуру... нам буде важко сформувати національну свідомість нашого народу” [7, с. 12]. Ба більше, нам загрожує втрата адекватного й позитивного взагалі сприйняття історії, самих причин перемоги предків над антилюдською силою нацизму.

Так, у проекті Закону України “Про відновлення і збереження національної пам’яті українського народу” сфера національної пам’яті обмежена 1918-1991 рр., який пропонується вважати “періодом не-свободи” [10]. Замислимося: переможці над гітлеризмом постають у світлі цього позбавленими свободи вибору та волі, або безглуздими істотами, які чомусь виявили під “ярмом не-свободи” масовий героїзм та мобілізацію усіх сил на відсіч агресору.

На жаль, патріотичні заклики до подолання “меншовартості” українського народу дивним чином уживаються із підривом віри у свою спроможність як дійової особи Історії. Тут варто погодитися із думками професора Н. Нарочницької: “Суспільство втомилося ставитися із презирством до своєї Вітчизни... Коли нації навіюють, що вона – невдаха світової історії, не здатна ні на що сама й навіть не може за-своїти чужі уроки..., то руки опускаються від відчуття безвихідності. У відповідь – народ, який витискають на узбіччя світової історії, являє демографічну катастрофу, або втрачає природне біблейське почуття – бажання продовження роду”. Натомість пам’ять про перемогу доводить, що “нація під впливом зовнішньої агресії раптом поверну-лося почуття національної солідарності. У людей були претензії до держави, але вони відклали це в сторону. Більше того, кров, пролита на захист Вітчизни... очистила від скверни братовбивчої громадянсь-кої війни [...]” [11]. Не варто і говорити, що звитяга українців на фронтах Великої Вітчизняної та Другої світової війни є потужним фактором формування національної пам’яті, інакше її доводиться ба-

зувати на сурогатних версіях про “могутню імперію давніх укрів” та іншому псевдоісторичному фентезі.

Відповідно, й в Україні має здобути розвиток такий науковий напрям як історія культур пам’яті, адже національна пам’ять із сфери кон’юнктурних або ірраціональних оцінок повинна знайти справді наукове вивчення як важливе явище масової свідомості й важіль державотворення (що спостерігалось скрізь у світі, де йшлося про формування держави та громадянської ідентичності).

У свою чергу, наважимося запропонувати власне бачення дефініції “історична пам’ять” (або окремих її властивостей), під якою можна розуміти селективно закріплену у свідомості певного народу таку інформацію про власне минуле, яка консенсусно сприймається більшістю індивідів як життєво важлива для збереження власної ідентичності, набуття духовних сил та соціально значущого досвіду для позитивної історичної творчості у сучасності й майбутньому.

Дійсно, не вся інформація про минуле стає надбанням історичної пам’яті (“викарбовується” в ній). Народи інтуїтивно вбирають до неї саме ті сегменти минулого, які надають їм сили для виживання, самозбереження й самоутвердження, конструктивного розвитку (зрозуміло, що ототожнення себе з нацією, якій ще належить “повернутися (!) до цивілізованого світу” навряд чи підштовхне українців до звершень). Крім того, історична пам’ять може набути синонімічності до визначення “національна пам’ять” лише за умови гармонійного формування політичної нації (поліетнічної й поліконфесійної у відповідних державах). Доводиться визнати, що в Україні, додатково до існуючих об’єктивно відмінностей у баченні історії та історії війни зокрема, додаються деструктивні фактори розшарування суспільства по всіх можливих вимірах, своєкорисливої політизації гуманітарної сфери, “ударних” зовнішніх інформаційних впливів.

Ратна й трудова звитяга доби Великої Вітчизняної якраз і є класичним прикладом селекції інформаційного наповнення історичної пам’яті самим народом для набуття самоповаги й сил для розвитку. Крім того, в українському суспільстві, яке швидко набуває розшарованості за майновою, регіональною, етнічною ознаками, спільна пам’ять про велич Перемоги може стати одним із важелів порятунку надособистісної, консолідуючої свідомості громадян, без якої неможливим є легітимність держави та формування громадянської спільноти в Україні.

Примітки

1. Цит. за: *Грабовський С.* Утопія більшовизму на українських теренах // Україна крізь віки. – К.: Ярославів вал, 2000. – С. 101.
2. *Кара-Мурза С.Г.* Потерянный разум. – М.: ЭКСМО; Алгоритм, 2007. – С. 107.
3. *Зиновьев А.* Русская трагедия. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 203.
4. *Кара-Мурза С.* Демонтаж народа. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 9.
5. *Оглоблин О.* Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59.
6. *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // Україна крізь віки. – К.: Ярославів вал, 2000.
7. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008. р. – К.: НІСД, 2008.
8. *Гуревич А.Я.* История историка. – М.: РОССПЭН, 2004.
9. *Митрополит Иоанн (Снычев).* Русский узел. Статьи, беседы, обращения. – СПб, 2007. – С.23.
10. Проект Закону України «Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу», розроблений Українським інститутом національної пам'яті (листопад 2009 р.).
11. *Нарочницкая Н.А.* Россия и русские в современном мире. – М.: Алгоритм, 2009. – С. 6, 16, 161.

УДК 94(477)''1939/1945''

Олександр Потильчак
(м. Київ)

Український вимір Другої світової: про періодизацію вітчизняної історії війни та її відображення в шкільних підручниках з історії України

Запропоновано авторську версію періодизації вітчизняної історії Другої світової війни в контексті реалій геополітичного становища України 1939-1945 рр. Наголошується, що ключовим у моделюванні нової національної схеми періодизації подій війни може стати демографічно-територіальний детермінізм.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, періодизація.

***Потыльчак А.В.* (г. Киев). Украинское измерение Второй мировой: о периодизации отечественной истории войны и ее отражении в школьных учебниках по истории Украины.**

Предложено авторскую версию периодизации отечественной истории Второй мировой войны в контексте реалий геополитического положения Украины 1939-1945 гг. Отстаивается мнение, что ключевым в моделировании новой национальной схемы периодизации событий войны может стать демографически-территориальный детерминизм.

Ключевые слова: Украина, Вторая мировая война, Великая Отечественная война, периодизация.

***Olexander Potylchak* (Kyiv). World War II - Ukrainian dimension: about a periodization of Ukrainian history of the War and its reflection in school's textbooks of the History of Ukraine.**

The author version of a periodization of Ukrainian history of The Second World War in the context of Ukrainian geopolitical realities during 1939-1945 is offered. It is remarked that demographically territorial determinism can become the basis of a new national chart of the War events periodization.

Key words: Ukraine, World War II, The Great Patriotic War, periodization.

Війна з нацизмом, як би її не називали історики – Друга світова, Велика Вітчизняна, німецько-радянська, назавжди залишила глибокий слід в історичній долі українського народу. Пам'ять про неї живе не лише в спогадах сивочолих ветеранів, промовляє зі сторінок літературних творів, публіцистичних і наукових праць, кіно і телебачення. Вона вже генетично вкарбована в буття цілих поколінь нашого народу. Зберегти цю пам'ять, наповнити її реальним гуманістичним, патріотичним, виховним, а не ідеологічним, змістом через конкретно-історичні знання – завдання сучасної шкільної історичної освіти.

Зробити це є нелегкою справою, адже протягом цілого повоєнного півстоліття тема Війни і Перемоги була скоріше безпрограшною картою в пасьянсі військово-ідеологічного протистояння двох світових світоглядно-політичних систем ніж сферою об'єктивного наукового дослідження. Наслідками такого суперництва історіографічних шкіл стало замовчування правди війни, перекручення історичних фактів, гіперболізація внеску у перемогу одних і применшення цього самого внеску з боку іншого партнера по антигітлерівській коаліції, огульне навішування ярликів з обох боків цього "ідеологічного фронту", ку-

льтивування відвертих міфів в угоду пануючим офіційним концепціям війни, ігнорування і штучне нівелювання особливостей перебігу війни в її етнічному і регіональному вимірах. У всій своїй повноті подібну модель було реалізовано радянською історичною наукою 40-х – 80-х рр. минулого століття в концепції Великої Вітчизняної війни радянського народу. Не заперечуючи здобутків істориків радянського періоду, передусім у патріотичному вихованні й героїзації подій війни, не можна не відмітити виразних сепараційних тенденцій у висвітленні її подій, коли “незручні” та “нетипові для радянського патріотизму” факти замовчувалися, спотворювалися, а то й відверто заперечувалися з посиланням на “брехливі вигадки західної пропаганди”. Штучного нівелювання зазнали й вітчизняні сторінки Другої світової війни, що, багато в чому, так само штучно накладалися на загальносоюзний контекст без урахування етноісторичних, економічних, політичних, соціокультурних, інших особливостей України. Це особливо рельєфно простежується в підходах до історичної періодизації війни. Рецидиви ідеологічних стереотипів виявилися настільки сильними, що й сьогодні, на двадцятому році незалежності, українськими істориками так і не запропоновано власного (а не калькованого у сусідів чи з праць минулих епох) науково обґрунтованого погляду на періодизацію подій Другої світової війни в Україні.

Навіть побіжний погляд на змістовну частину сучасних українських шкільних підручників вітчизняної історії засвідчує, що їхні автори або замовчують це питання, ігноруючи взагалі періодизацію подій Другої світової війни на українських землях [4], або вимушені, не задумуючись особливо, механічно переносити її загальносвітову хронологію (подану в підручниках всесвітньої історії) [2] на український контекст. Водночас, значна частина вчителів свідомо продовжують послуговуватися періодизацією Великої Вітчизняної війни, що склалася ще в радянській історіографії та закріпилася в радянській історичній школі [1, с. 53-61].

В останні десятиліття розвитку вітчизняної історичної науки були заповнені численні лакуни в історіографії українських сторінок останньої світової війни. Комплексні дослідження військових істориків поступово відновлюють раніше невідомі, занедбані та забуті сюжети трагічних і героїчних подій 1939-1945 рр. в Україні. Стає очевидним, що перебіг цієї війни і її обставини на території України не можуть механічно переноситись на події Великої Вітчизняної війни

Радянського Союзу загалом і повністю не вкладаються в існуючу в радянській і сучасній російській історичній науці схему її періодизації. Це аж ніяк не означає, що ми маємо відмовитись від напрацьованих десятиліттями розвитку радянської історіографії війни положень, але скорегувати їх з урахуванням особливостей, обставин і наслідків її перебігу на українських теренах вітчизняна історична наука просто зобов'язана. І справа тут не у так званому “україноцентризмі”, який, зрештою, як і будь-який “центризм” неминуче спотворює адекватне відображення історичних подій. Критерієм тут має бути лише об'єктивно-історичний, збалансований аналіз фактів.

Особливість останньої світової війни для українського народу і його колонізованої сусідами історичної землі полягала у тому, що в умовах де-факто бездержавного існування наш народ виявився заручником геополітичного переділу і кривавого протистояння, розв'язаного у Європі двома імперськими диктаторськими режимами – коричневим гітлерівським нацизмом і сталінським тоталітаризмом, обрамленим у фальшивий ореол соціалістичної демократії. Трагізм ситуації поглиблювався ще й тим, що українці (і не лише вони) зі зброєю в руках опинилися по різні сторони фронту, а частина наших співвітчизників у лавах Української повстанської армії виборювала незалежність України як від фашистської Німеччини так і від СРСР. Важливим чинником впливу на українські реалії війни стало суперництво принаймні чотирьох протилежних суспільно-політичних доктрин, кожна з яких наполегливо намагалася зберегти свій вплив і шукала ґрунту в Україні. Так, метою радянської доктрини, що втілювалася в 1939-1941 рр. стали всеосяжна уніфікація свідомості, повне подолання інакомислення та опозиційності, атрофія волі і здатності людей до спротиву, перетворення народу в натовп, підвладний інстинктам і механізмам охлократії. Нацистська окупація, жахливі, трагічні її реалії, ще більше розкололи українське суспільство, неминуче виявили політичну та моральну тріаду для його громадян. Тепер вони мали вирішити чи, використовуючи переваги війни та політичного становища, боротися з більшовизмом, чи виступити зі зброєю в руках на захист соціалістичної Вітчизни, або, зберігаючи зовнішню лояльність до “нового порядку” намагатися вижити самим і вберегти свої сім'ї у цій війні. Особливістю окупованої України була й наявність трьох антинацистських сил в особі радянського підпільно-партизанського руху, польського та українського націоналістичного

підпілля. Неоднозначна за своїм характером, засобами і спрямуванням боротьба радянських партизанів, Армії Крайової, а також Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, засвідчила наявність і дієвість у суспільстві ідеологічно й політично різних сил, що зі зброєю в руках відстоювали власне бачення майбутнього України. При цьому слід визнати, що українство розколювалося в своїх симпатіях: прихильники більшовицької влади сповідували радянський, а співчуваючі національно-визвольним змаганням – український патріотизм. Неминуха конфронтація на цьому ґрунті ще й сьогодні залишається немов той незримий вододіл у сучасному українському суспільстві. Отже факт існування таких “несхожостей” і невідповідностей радянській схемі історії війни, схоже є очевидним.

Інше питання – вироблення принципів такої періодизації. Ефективним вихідним принципом у визначенні ключових підходів до моделювання нової національної схеми періодизації вітчизняної історії 1939-1945 рр., на наш погляд, може стати демографічно-територіальний детермінізм. На початок Другої світової війни не маючи власної повноцінної державності, український етнос територіально охоплював межі чотирьох країн Центрально-східної Європи – Радянського Союзу, Польщі, Румунії та Угорщини. Відтак, у війні, яка розпочалася, українці брали участь як громадяни цих країн. Щоправда, у випадку з СРСР (у межах якого існувала етнотериторіальна квазідержавна – Українська Радянська Соціалістична Республіка) ситуація виглядає дещо складнішою, принаймні з формально-юридичного боку. Проте формальна державність України в складі СРСР жодним чином не вплинула на віртуальність її статусу як воюючої сторони у Великій Вітчизняній війні. З точки зору міжнародного права, не будучи його суб’єктом, Українська РСР і її населення брали участь у війні лише як окреме адміністративно-територіальне утворення Радянського Союзу і частина радянської етносоціальної спільності. Відтак, територія України виявилася в кінцевому рахунку лише метою та ареною боротьби воюючих сторін, а її суспільство – об’єктом військової, расової, політичної, ідеологічної та економічної експансії й терору. Багатомільйонні людські жертви та ресурсно-матеріальні втрати, що їх понесла наша земля у Другій світовій війні, є сумним підтвердженням цього висновку.

Наразі, як один із можливих варіантів, ми пропонуємо таку схему періодизації вітчизняної історії Другої світової війни.

Період	Хронологічні межі	Зміст
1 період	1 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.	Початок Другої світової війни. Втягнення в її орбіту українців Польщі. Вступ СРСР у війну проти Польщі на боці нацистської Німеччини. Анексія західноукраїнських земель, Бессарабії та Північної Буковини та радянізація цих територій.
2 період	22 червня 1941 р. - 17 липня 1942 р.	Напад Німеччини та її союзників на Радянський Союз. Оборонні бої Червоної Армії в Україні і загарбання її території військами Німеччини та її союзників.
3 період	17 липня 1942 р. - 14 лютого 1943 р.	Повна окупація всіх українських земель військами нацистської Німеччини та її союзників. “Новий порядок” на Україні.
4 період	14 лютого 1943 р. - 23 серпня 1943 р.	Початок визволення території української РСР від німецько-фашистських загарбників.
5 період	26 серпня 1943 р. - 24 грудня 1943 р.	Корінний перелом у ході визволення території України від нацистів.
6 період	24 грудня 1943 р. – 28 жовтня 1944 р.	Остаточне визволення території України та всіх етнічних земель українського народу від німецько-фашистських загарбників. Відкрита збройна боротьба ОУН та УПА з військами НКВС і Червоною Армією на західноукраїнських землях.
7 період	28 серпня 1944 р.- 2 вересня 1945 р.	Завершення Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу та Другої світової війни.

Коротко схарактеризуємо виокремлені періоди Другої світової війни в Україні. *Перший період* війни теренах української етнічної території, на наш погляд, цілком справедливо окреслити з 1 вересня 1939 по 22 червня 1941 р. З першого дня війни українські етнічні землі в Польщі були втягнені у вир її подій. Відбувалась мобілізація українців до Війська Польського, перебудовувалося життя країни на військовий лад. 17 вересня 1939 р. Червона Армія перейшла східний

кордон Другої Речі Посполитої, тим самим втягнувши у війну більшу частину етнічної території українського народу. У результаті вступу Радянського Союзу в війну проти Польщі на боці гітлерівського Рейху Сталін отримав історичний шанс, використовуючи споконвічне прагнення українського народу до єдності в соборній державі, провести відверту анексію західної України. У червні 1940 р., шляхом військово-політичного тиску, радянське керівництво добилось від Румунії передачі СРСР інших споконвічних українських етнічних теренів – Північної Буковини і Бессарабії. Наступна насильницька радянізація нових приєднаних територій теж цілком вкладається в схему чергової війни за переділ Світу, що розпочалася. Нападом Німеччини на СРСР та початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу закінчується перший період Другої світової війни на теренах України.

Другий період війни в контексті українських земель можемо визначити з 22 червня 1941 по 17 липня 1942 р. Його зміст складають тяжкі, трагічні й героїчні оборонні бої Червоної Армії на території республіки та захоплення її території агресором. Ціною життя і свободи сотень тисяч солдатів і офіцерів Південно-Західного і Південного фронтів було зірвано нацистський “бліцкриг” на центральному напрямку німецько-радянського фронту. Період завершується поступовим відступом і, зрештою, цілковитою окупацією України військами Третього Рейху. Сталося це 17 липня 1942 р. із падінням Ворошиловграда – обласного центру на крайньому Сході республіки.

Третій період Другої світової війни в Україні ми пропонуємо визначити як період повної окупації всіх українських земель військами фашистської Німеччини та її союзників. Його хронологічні межі окреслюються липнем 1942 – лютом 1943 р. Звичайно, більша частина території України перебувала під нацистською окупацією значно довший час, а відтак, власне окупаційний період ні в хронологічному ні в територіальному сенсі не вкладається у ці вузькі межі, проте, саме на цей час припадає найбільший вияв жорстокості окупаційного режиму у ставленні до місцевого населення, а “новий порядок” розкриває всю свою людиноненависницьку, репресивно-терористичну сутність. Третій період добігає свого фіналу у лютому 1943 р., коли в результаті проведеної радянськими військами Ворошиловградської наступальної операції Східний Донбас був знову повернутий під контроль Червоної Армії.

Наступний *четвертий період* війни на території України позначений визволенням її східних і північно-східних регіонів. Хронологічно він визначається від початку звільнення Донбасу (лютий 1943 р.) до визволення Харкова у серпні 1943 р. Його особливість полягала в тому, що в цей час Вермахт чинив впертий опір радянським військам, а стратегічне становище сторін динамічно змінювалося. Зокрема, в ході Харківської операції військ Воронежського фронту було звільнено Харків, але вже 16 березня 1943 р. радянські війська змушені були залишити першу столицю радянської України. Остаточо Харків був звільнений від нацистів лише 23 серпня 1943 р. унаслідок переможної для Червоної Армії Курської битви.

Ця подія знаменує собою початок корінного перелому в ході визволення території України від нацистів і відкриває наступний *п'ятий період* Другої світової війни на українській землі. У вересні-грудні 1943 р. Червона Армія розгорнула стратегічний наступ очистивши від гітлерівських військ Лівобережжя, форсувавши Дніпро і розпочавши визволення Правобережної України, долаючи при цьому шалений опір ворога. На наш погляд, цілком логічним було б окреслити крайню хронологічну межу п'ятого періоду війни на території Української РСР переможним фіналом Житомирсько-Бердичівської наступальної операції радянських військ. Саме Житомир виявився останнім великим українським містом, яке німцям хоча б на короткий час, але все ж вдалося повернути під свій контроль. Проте з його остаточною втраченою фронтом стратегічної оборони німецьких армій в Україні почав розвалюватися.

Нагадаємо, що Житомир було звільнено радянськими військами 12 листопада 1943 року в ході Київської операції, але вже 19 листопада місто було знову відвойоване німцями. Остаточо вибити окупантів із Житомира Червона Армія змогла в ході Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 31 грудня 1943 р.

Події, що слідували за цим, визначили зміст і хронологічні межі наступного *шостого періоду* війни на українських теренах. Ми визначаємо його часові рамки з 24 грудня 1943-го до 28 жовтня року наступного, тобто від переможного завершення Житомирсько-Бердичівської операції Червоної Армії до повного визволення адміністративної території Української РСР та українського Закарпаття від німецько-фашистських загарбників. Це сталося саме 28 жовтня

1944 р., в день, коли війська 4-го Українського фронту завершили вивільнення Закарпатської України.

Хронологічні межі завершального *сьомого періоду* Другої світової війни ми пропонуємо окреслити з 28 жовтня 1944 р. до закінчення війни – 2 вересня 1945 р. З очищенням території України від німців збройне протистояння на нашій землі не припинилося. Значна частина українського суспільства, переважно на західноукраїнських землях, залишаючись на антирадянських державницьких позиціях і випробувавши на собі всі принади більшовицької радянзації 1939-1941 рр. у лавах УПА та ОУН піднялась зі зброєю у руках на боротьбу з другою, як вони вважали, радянською окупацією. Протистояння націоналістичного підпілля і збройних формувань Української Повстанської Армії з радянською владою у боротьбі за незалежність України, будучи жорстоким і безкомпромісним, маючи всі риси громадянського конфлікту, виявилось як у відкритих широкомасштабних бойових операціях, так і в підпільно-партизанському русі. Зазнавши у липні 1945 р. тяжких втрат у відкритих фронтових боях з переважаючими силами радянських каральних підрозділів НКВС і прикордонних військ, УПА змінює свою тактику та переходить на загальне застосування підпільно-партизанських, терористичних методів боротьби. Масштаби розв'язаної кровопролитної війни можна уявити з таких даних НКВС: із лютого 1944 р. до кінця 1945 р. у західних областях проведено чекістсько-військових операцій – 39 773, вбито учасників збройних формувань УПА – 103313, затримано – 110785, з'явилося з повинною – 50056, затримано дезертирів з Червоної Армії – 13704, тих, хто ухилявся від служби в Червоній Армії – 83284 [3, с. 44].

Хоча протистояння між українським націоналістичним підпіллям і радянськими каральними органами тривало й надалі, проте це вже не була широкомасштабна війна, а з капітуляцією 2 вересня 1945 р. Японії Друга світова війна загальною добігає свого кінця.

Пропонуючи свій варіант періодизації Другої світової війни в її українському контексті, ми свідомі того, що представляємо лише один із можливих концептуальних поглядів на такий складний, неоднозначний, трагічний і героїчний етап історії нашого народу, а тому будемо лише вдячні, якщо порушена нами проблема не залишиться без уваги широкої наукової та вчительської громадськості, тим більше, що ми маємо для цього пряму та знаменну нагоду – у 2010-му ви-

повнюється 65 років з часу вікопомної Перемоги над нацизмом і завершення Другої світової війни.

Примітки

1. *Водянский А.М., Гевуркова Е.А.* Изучение темы “Вторая мировая война. Великая Отечественная война Советского Союза (1939-1945 гг.)” // Преподавание истории в школе. – 1988. – № 5. – С. 53-61.

2. *Всесвітня історія: 1939-1998: Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упорядн.: Я.М. Бердичевський, Т.В. Ладиченко, І.Я. Щупак.* – 2-ге вид., перероб. – К.: Вид-во АСК, 1999; *Новітня історія України: 11 кл. / Н.М. Гупан, О.І. Пометун, Г.О. Фрейман.* – К.: Вид-во А.С.К., 2007.

3. *Кучер В., Дробот І.* та ін. ОУН-УПА і українське питання: погляд із сьогодення. – К.: Генеза, 1997.

4. *Новітня історія України. Частина перша. 1917 – 1945. 10 кл.: Підручн. для серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упорядн. Ф.Г. Турченко.* – Вид. 2-е, випр. та доп. – К.: Генеза, 1998.

УДК 94(477)“1939/1945”

Віктор Король
(м. Київ)

Ціна Перемоги у Другій світовій війні як історична проблема та її відображення у навчальній літературі з вітчизняної історії

Аналізується одна з невирішених проблем в історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни – ціна Перемоги. Розглядається сучасний погляд на це питання та його відображення в шкільній та вузівській навчальній літературі.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, людські втрати, історична пам'ять, “ціна Перемоги”.

Король В.Е. (г. Киев). Цена Победы во Второй мировой войне как историческая проблема и ее отражение в учебной литературе по отечественной истории.

Анализируется одна из нерешенных проблем истории Второй мировой и Великой Отечественной войны – цена Победы. Рассматривается современный взгляд на этот вопрос и его отражение в школьной и вузовской учебной литературе.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, человеческие потери, историческая память, “цена Победы”.

Victor Korol' (Kyiv). “The Cost of the Victory” in The Second World War as a historical problem and its reflection in Ukrainian history educational literature.

One of unsolved problem in the history of The Second World War and The Great Patriotic War - “The cost of the Victory” is analyzed. A modern view of this question and its reflection in school and academic literature are studied out.

Key words: The Second World War, The Great Patriotic War, human losses, historical memory, “The cost of the Victory”.

Однією з невирішених і понині проблем Другої світової війни та її основної складової – Великої Вітчизняної війни є проблема ціни Перемоги. В першу чергу її слід проаналізувати в історичному контексті як історичну проблему. І це слід врахувати при формуванні нової концепції війни, зокрема необхідно відійти в методиці підрахунку втрат від образу колективного воїна, що лежить у братських могилах, часто безіменних або ще навіть невстановлених. Це потрібно для виховання молоді, сучасників і наступних поколінь. І реалізувати весь комплекс завдань у даному плані можливо тільки за умови об'єктивного й всебічного відображення героїчних і трагічних подій війни, особливо на землях України, в навчальній літературі з вітчизняної історії. Який би ми період Другої світової війни не взяли – скрізь непрофесійне, часто заангажоване, викривлене бачення її подій. Це характерна риса як для шкільних, так і для вузівських підручників і навчальних посібників з вітчизняної історії.

Пояснень цього явища кілька. Головне з них те, що багато років українська історіографія періоду Другої світової війни перебувала в тіні Радянського Союзу. Треба виходити на європейський простір з власними науковими дослідженнями з висвітленням ролі українського народу в перемогу над нацистською Німеччиною.

Візьмемо для прикладу навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів “Історія України” О. Бойка [1]. Тут, по основним періодам Другої світової війни, включаючи 1941-1945 рр., спостерігаємо явно заангажований, суб'єктивний підхід. Читач, а це студент-історик, не дізнається там ні про причини трагічного для СРСР початку війни, ні про трагедію радянських військовополонених, особливо

на окупованій території України і, звичайно, майже немає там практично нічого про ціну Перемоги. Зате, є і досить багато про ОУН-УПА. Цей матеріал теж потрібен але не за рахунок згаданих вище історичних проблем. А цей посібник вже кілька разів перевидавався. Трохи краща ситуація в підручнику “Історія України” для учнів 11-го класу Ф.Г. Турченка, П.П. Панченка, С.М. Тимченка [2]. У розділі “Україна під час Другої світової війни” міститься інформація про втрати серед бойового складу Червоної армії, зокрема українців, але нічого немає про долю військовополонених на окупованій території.

У своєму навчальному посібнику для студентів вищих навчальних закладів “Історія України” (2005, 2008 рр.) автор постарався виправити згадані упущення своїх колег, бо О.Д. Бойко, на жаль, не один, але в цілому проблема залишається майже не вирішеною. Взагалі, автори підручників і навчальних посібників для вищої й середньої школи історичну проблему втрат у роки війни старанно обходять або торкаються її поверхово. І це не випадково. На цій проблемі наукової кар’єри не зробиш, тому що багато років це була заборонена тема, а в силу цього майже відсутні в Україні наукові й педагогічні кадри, які б на професійному рівні могли б нею займатися.

У зв’язку з цим, завданням даної статті є дослідження військових втрат українського народу в роки Другої світової війни та проблеми відображення їх у навчальній літературі з вітчизняної історії.

Надзвичайно трагічною була доля військовополонених на окупованій гітлерівцями Київщині. Понині маємо застарілі дані про кількість загиблих радянських військовополонених на київській землі. А тільки в Києві були десятки стаціонарних і тимчасових концтаборів для полонених. Найголовніші з них: Дарницькі табори, Бабин Яр, Сирецький табір, табори на вул. Керосинній, на вул. Інститутській, в Голосіїві, на території Києво-Печерської лаври, на Куренівці, в Пущі-Водиці тощо. Учасниця оборони Києва О.М. Захарченко, яка потім побувала й в полоні, так описувала ті страшні дні: “23, 24 і 25 вересня 1941 р. — це картина жахливого кривавого знищення людей і бойової техніки в селі Борщах, куди були загнані залишки наших армій. Непрохідні, непролазні болота не давали можливості прорватися нашим людям до Харкова, а якщо хто й проривався, то ворог його вже чекав на тому боці і знищував або брав у полон [...] Тисячі трупів встилали землю, небо було чорним від снарядних вибухів, пожежі, дихати було

нічим, у повітрі пекельний шум і гуркіт від вибухів, стогонів і криків поранених і вмираючих” [3, арк. 345-346].

Проте Київщина – це ще не вся Україна. А вона вся без винятку була ареною кровопролитних боїв і вся була вкрита мережею концтаборів для військовополонених, гетто і таборів для цивільного населення. Так, залишили свій кривавий слід окупанти на території Джулинського району Вінницької області. В селі Тернівка, на території МТС, де, за свідченнями С.Т. Мазура, П.К. Гончарука, В.Ф. Бабко, Є.Ф. Яцька та інших, перебувало 36 000 військовополонених, умови їх існування були жахливими. Вони по 3-5 діб не отримували води. Вмирили по 25-30 осіб на день. Тільки протягом серпня 1941 р. від голоду й хвороб померло 32 150 бранців [4, арк. 47].

Трагічні події не оминули Харків та область. Як відомо, вони неодноразово переходили з рук у руки. Тільки в ході Харківської операції 1942 р. у полон до ворога потрапило 240 000 наших воїнів. Доля цих людей, які стали бранцями в результаті прорахунків і помилок радянського командування, – ще одна трагічна сторінка війни. Військовополонені опинилися в таборах як в самому місті, так і на його околицях. У червні 1942 р. на території пивоварного заводу в селищі Попівка Ізюмського району було утворено табір для полонених, де за 185 днів загинуло близько 10 000 осіб. У березні 1943 р німці розправилися з групою поранених воїнів Червоної Армії, які перебували в 1-му армійському шпиталі. В Харкові, у так званому сортувальному шпиталі по вул Тринклера, 5, окупанти розстріляли 400 поранених полонених, близько трьохсот було спалено живцем в одному з корпусів. Серед убитих – 7 чехословацьких військових, які воювали на нашому боці. Вдалося встановити імена цих воїнів: Еріх Фрешаль, Франк Фольтан, Карл Фрідріх, Бедріх Шарф, Йосип Кеніг, Альберт Корнгаузен [5, арк. 152-154].

Хочемо звернути вашу увагу до подій під Києвом тієї осені сорок третього року. “Дніпровська переправа, – слушно зауважує мій колега, відомий історик Великої Вітчизняної війни М.В. Коваль, – небувала за масштабами, була ще й безпрецедентною за грубими прорахунками та безвідповідальністю тих інстанцій, які її готували й провадили, а відтак – і за людськими втратами, що їх зазнали радянські війська [...] Злочинні нехлюйство і дурість тих, хто невдало керував, були відшкодовані стійкістю та самопожертвою тих, хто, захищаю-

чись у холодній дніпровській воді, проривався крізь вогняний смерч на правобережні плацдарми”.

Отже, необхідно зазначити, що вже з перших днів Великої Вітчизняної війни територія України перетворилася на арену гігантського двобою воюючих сторін. До кінця 1941-го року Червона Армія, попри винятковий героїзм своїх воїнів, безповоротно втратила понад 6 млн. осіб. У полон потрапили 3,9 млн. осіб, серед яких 1,5 млн. становили українці. До кінця року збройні сили СРСР втратять 67 % стрілецької зброї, 91 % танків і САУ, 90 % гармат і мінометів, 90 % бойових літаків. Стосовно ж втрат, зокрема військовополонених, слід зазначити, що на початок 1942 р., із 3,9 млн. радянських військовополонених, у тому числі й українців, живими залишилося 1,1 млн. осіб. Тобто, на цей час загинуло 2,8 млн. наших солдатів і офіцерів – росіян, українців, представників інших народів СРСР (див.: “Совершенно секретно! Только для командования”. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 102.)

Оперативне поповнення діючої армії в перші місяці війни, проводилось значною мірою за рахунок населення України. В частинах і з'єднаннях, що билися в Україні, мешканці республіки становили не менше 50 % їх особового складу.

Особливо яскравим і водночас трагічним прикладом того, які колосальні втрати поніс український народ у минулій війні відстоюючи свою свободу й незалежність, є Київська оборонна операція 1941 р. За останніми підрахунками, в основу яких покладено обліково-статистичний матеріал, число учасників цієї операції сягає 1 326 890 осіб. Якщо врахувати, що оточення уникнуло 150 541 особа, а в полон потрапило 665 тис. радянських військовополонених, в основному українців, то безповоротні втрати військ фронту включаючи різні види поповнення, а також полонених, більшість яких загинула в умовах полону, становить близько 1 млн. осіб. Стосовно ж долі військовополонених, що потрапили в полон під час оборони Києва, то в архіві автором знайдено документ – свідчення В.Ю. Давидова, який бачив за півкілометра від місць основних розстрілів у Бабиному Яру протитанковий рів, вщерть наповнений тілами убитих командирів Червоної армії: “Можно было это видеть по знакам различия, шпалам. В этой яме было примерно 20 000 человек” [6, с. 97].

Значних втрат зазнали українці в 1943 р. в ході визволення Лівобережжя та Києва. Під час форсування Дніпра, як згадував його учасник Віктор Астаф'єв: “Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять” (Цит. за: Советская молодежь. – 1991. – 9 ноября). Про такі факти треба щоб знала наша молодь, про це треба говорити, бо оці учасники форсування Дніпра всі герої, але на жаль – в основному невідомі. Саме тому ці слова наводив у своїй доповіді з нагоди 55-річчя визволення України від фашистів Президент Л. Кучма. Наводить їх в книзі “Безсмертя” й генерал у відставці І. Герасимов, який в одній з газетних публікацій вночі вважав ці спогади “сумнівним джерелом”.

Напруженими та надзвичайно кровопролитними були бої на Букринському плацдармі. Противнику вдалося міцно затиснути наші війська в Букринському вигині, чому сприяли також складні географічні умови місцевості. Бої були настільки кривавими, що в бомбових й артилерійських воронках замість води стояла кров. Так, на островах Козачий та Ольжинський із більш ніж 800 бійців особового складу батальйону 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії живими залишилося всього п'ятеро воїнів. Лише в боях за село Гребені загинуло два батальйони. Всього за період з 22 вересня до кінця жовтня 1943 р., коли було прийнято рішення Ставки приступити до підготовки нової операції по наступу на Київ з Лютізького плацдарму, загинуло близько 240 000 радянських воїнів, в тому числі й понад 7500 киян і мешканців Київської області, мобілізованих командирами окремих військових частин. І лише 8 травня 2006 р., напередодні 61-ї річниці Перемоги, завдяки стараннями Героя України М.І. Сікорського, краєзнавця М.В. Бойка, автора цих рядків і при допомозі місцевої райдержадміністрації, попри шалений багаторічний опір сталіністів вдалося відкрити військовий меморіал й увічнити таким чином пам'ять про відомих і невідомих героїв Букринського плацдарму.

Про можливий розвиток подій при прийнятті плану К. Рокоссовського згадує Герой Радянського Союзу, відомий український партизанський командир П.Є. Брайко. Він пише в листі до автора про те, як “[...] наша армія визволяла, а точніше як наше командування, знову ж таки по дурості, поклато за Київ півмільйона чоловік. До речі, як раз в цей час, до 1 жовтня 1943 р., ми, ковпаківці, повернулися із Карпат в українське Полісся. І там, в цей час, на правому березі Дніпра, на пі-

внічний захід від Києва, майже не було німецьких військ. Там, в цей час, “томилась от безделья” шести десятитисячна партизанська армія. Вона без особливих зусиль забезпечила б безперешкодну переправу через Дніпро кількох наших армій. Ці армії могли взяти столицю України раптовим ударом із Заходу, з мінімальними втратами. І К.К. Рокоссовський був правий, пропонуючи такий варіант”.

Уявлення про долю бійців та долю молоді, мобілізованої польовими військкоматами дають спогади Ю. Коваленка – офіцера з особливих доручень командувача воронезького, а від 20 жовтня 1943 р. – Першого Українського фронту М. Ватутіна. Він пише, що на засіданні військової ради фронту в с. Требухів у вересні 1943 р. Г. Жуков, коли мова йшла про обмундирування та озброєння щойно мобілізованої молоді та колишніх полонених, заявив: “Зачем мы, друзья, здесь головы морочим. На хрена обмундировывать и вооружать этих хохлов. Все они предатели. Чем больше в Днепре потопим, тем меньше придется в Сибирь после войны ссылать”. “Так это же не война, а геноцид народа” – вырвалось у К. Рокоссовского” [7, с. 389].

У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що тема битви за Дніпро та визволення Києва також недостатньо повно висвітлюється в підручниках з історії України для учнів 11-х класів. Так, у підручниках “Новітня історія України” для 11 класу Ф.Г. Турченка, П.П. Панченка, С.М. Тимченка та в навчальному посібнику “Історія України” (автори – В.П. Шевчук, Ф.Л. Левітас і О.В. Гісем) подається скупа інформація про втрати, понесені в результаті визволення Києва, але ні слова не сказано, в чому ж були причини таких втрат, у чому прорахунки керівництва, якими прагненнями воно керувалося поспішаючи звільнити столицю України ціною таких величезних людських втрат. Гадаємо, що оскільки підручники розраховані на дітей шкільного віку – вони мають виконувати важливу виховну роботу й тому має висвітлюватися тема збереження пам'яті загиблих воїнів – оборонців і визволителів столиці України.

На жаль, значна частина воїнів, які загинули під час цих боїв, а за підрахунками М.В. Ковалю таких було 417 000 осіб – це невідомі солдати. І коли ми наводимо ці факти, то маємо на меті встановлення імен невідомих героїв. Бо виховувати молодь слід шляхом оприлюднення подвигів як відомих, так і, наголошуємо на цьому, невідомих героїв. Додамо до цього й те, що про трагізм битви за Дніпро як складову частину героїзму, доводиться писати ще й тому так детально, а

це не всім подобається, що у двох фундаментальних виданнях: “Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Статистическое исследование”. (М., 1993) та “Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных Сил. Статистическое исследование”. (М., 2001), про втрати наших військ під час боїв на Букринському плацдармі взагалі нічого не сказано. Натомість є дані про безповоротні втрати Червоної Армії з 3 по 13 листопада 1943 р. під час Київської стратегічної наступальної операції – 6491 осіб, або 1 % (“Потери Вооруженных Сил...” – С. 291) [8, с. 291]. Отак і фальсифікується історія в книгах, на які посилаються всі дослідники війни, і які обидві вийшли під редакцією генерала Г.Ф. Кривошеєва [9].

З цього приводу процитую Є.В. Батурина, учасника війни, який пише: “Десантировавшаяся в Черкасском лесу бригада получила приказ командира 52-й армии: в ночь на 13 ноября 1943 р. овладеть рубежом Сокирка-Свидовск и обеспечить форсирование Днепра. Ценой огромных потерь десантники пытались выполнить приказ, но не смогли. Главная причина неудачи, что армия 13 ноября и не пыталась форсировать реку. В конце ноября истерзанные дивизии 52-й армии сдали свои позиции нашей 7-й воздушно-десантной дивизии [...] Началась подготовка к третьему наступлению на Черкассы. Из-за потерь к нам прислали тыловиков [...] Штурм начался 9 декабря [...] На поле оставалось множество мертвых, кое-кто из них был в гражданской одежде. Это была подлинная м’ясорубка [...]. Цей же ветеран-герой пише автору: “На Украине 90 % мобилизованных в западных областях были ранены или погибли. 1 600 000 сослали в лагеря”. На його думку, про ставлення верховного командування до українського народу свідчить наказ Г.К. Жукова № 0078/42, який він підписав, і в якому наказував: “Выслать всех украинцев после збора урожая. Выселять только ночью и внезапно [...]” За його підрахунками безповоротні втрати Червоної Армії складають біля 29 млн. осіб [10].

Не можна обминути також питання про загороджувальні загоони і військкомати. За словами відомого фахівця з проблем війни М.В. Коваля, у щойно визволених районах вони “мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16-17 річних юнаків. Останніх, по суті підлітків, в Україні було загалом мобілізовано близько чверті мільйона. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, навіть без складання присяги, кидали в бій “спокутувати

кров'ю ганьбу перебування в окупації". Часто таку "живу силу" без ретельної підготовки – прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під "прикриттям" загороджувальних загонів із тилу – посилали на добре укріплені позиції ворога" [11].

Протягом 1942-1945 рр. сталінський уряд здійснював на Україні достроковий призов до збройних сил сімнадцятирічних юнаків. На березень 1945 р. по чотирьох військових округах України їх було мобілізовано понад 270 000. І саме в першу чергу українці та росіяни своєю кров'ю сплатили за визволення від нацизму не тільки території СРСР, але й Європейських країн. Тільки в боях за Польщу, що тривали з серпня 1944 р. до січня 1945 р. включно, наша армія безповоротно втратила 660 000 воїнів, а ще близько 440 тис. померло від ран у шпиталях як на території Польщі, так і за її межами. Нині в Польщі у 738-ми військових похованнях лежать 1 800 000 росіян та українців, і лише 120 389 із них відомі поіменно.

На угоду Й. Сталіну Г. Жуков і І. Конєв намагалися першими за будь-яку ціну увірватися до Берліну. Хоча деякі наші військові пропонували оточити агонізуюче місто й чекати його капітуляції. Довго чекати б не довелося, так як у захисників Берліна майже не залишилося боєприпасів, продовольства і т.д. Але ж І. Конєв у наказі двом танковим арміям 20 квітня 1945 р. пише: "Войска маршала Жукова в 10 км от восточной окраины Берлина. Приказываю *обязательно сегодня ночью ворваться в Берлин первыми* (курсив Авт.). Исполнение донести". В цей самий день Г. Жуков у наказі командуючому танкової армії ставить завдання: "Пошлите от каждого корпуса по одной лучшей бригаде в Берлин и поставьте им задачу: не позднее 4-х утра 21 апреля *любой ценой* (курсив Авт.) прорваться на окраину Берлина и немедленно донести для доклада т. Сталину и объявления в прессе".

Наслідки: по далеко не повним, але все ж більш правдивим ніж у книзі "Гриф секретности снят..." даним, за період з 16 квітня по 8 травня 1945 р. війська згаданих фронтів втратили вбитими та пораненими близько 300 000 осіб, а також 2156 танків і САУ, 1220 гармат і мінометів, 527 літаків. За останніми ж даним наші війська втратили в цих боях понад 500 000 осіб.

Ортодоксальні комуністи нині в своїх друкованих виданнях намагаються відстоювати цифру наших втрат, якою за вказівкою Політбюро ЦК КПРС нас "ощасливив" генерал М. Мойсєєв у статті "Цена Победы", яка військові втрати СРСР оцінює в 8 668 400 осіб [12]. Ця

цифра, хіба-що трохи збільшена, й покладена в основу згаданої книги “Гриф секретности снят...” і на неї посилаються всі, без виключення, історики, які пишуть про війну і про втрати в ній, в тому числі й українського народу.

Не включено до категорії безповоротних втрат у цій, так званій “супероб’єктивній” книзі й тих, кого було засуджено трибуналами і особовими відділами, а це – 994 000 осіб. Із них засуджено за дезертирство – 376 000. Причому дезертирами часто робили людей, які тільки побували в оточенні. У книзі також йдеться й про те, що із загального числа засуджених – близько 442 000 отримали відстрочку від розстрілу з відправкою в штрафний батальйон. Начебто укладачі книги не знають із документів, що переважна більшість цих засуджених у складі штрафбатів загинула в перших же боях. Зазначимо в цьому зв’язку, що укладачі книги свідомо пішли на ще одну фальсифікацію, віднісши до живих тих, кого розстріляли або тих, хто загинув у штрафних батальйонах. Із наведених там даних випливає, що понад 280 000 або загинули від нещасних випадків, або були засуджені до розстрілу. (Д. Волкогонов вважає, що останніх було 158 000, а колишній секретар ЦК КПРС, О. Яковлев відстоює цифру – 157 000 осіб). За новими даними, лише на жовтень 1941 р. радянськими особливими командами в фронтовій смузі було розстріляно: [13]

Фронти	Заарештовано	Розстріляно	Розстріляно перед строем
Ленінградський	1644	854	435
Карельський	468	269	132
Північний	1689	933	250
Північно-Західний	3440	1600	730
Західний	4003	2136	536
Південно-Західний	3249	868	280
Південний	3599	919	796
Брянський	799	389	107
Центральний	686	346	234
Резервний	2516	894	15
Загалом	22093	9208	3515

Говорячи про засуджених до розстрілу, укладачі книги “Гриф секретности снят...” мають на увазі тих, кого було розстріляно за якоюсь судовою процедурою. А згідно наказів Й. Сталіна від 16 серпня 1941 р. і 28 липня 1942 р. військових розстрілювали без всякого суду

й слідства тих, хто побував в оточені, тобто, невинних людей, або тих, хто відстав від своїх частин чи просто загубився в першому бою. Таких було розстріляно сотні тисяч в тому числі й українців. І всі вони до названої категорії втрат не потрапили. І все це з метою “підігнати” цифру безповоротних військових втрат під названу генералом М. Мойсеєвим цифру загиблих у 8 668 400 осіб. Хоча в книзі “Триф секретности снят...” вона, як зазначалося вище, трохи збільшена і дорівнює 9 168 400 осіб. А відомий російський історик, який в свій час мав велику владу, а отже й доступ до багатьох секретних документів, О. Яковлев вважає, що загальні військові втрати Радянського Союзу в Великій Вітчизняній війні сягають понад 30 млн. радянських солдат [14].

Отже, Ціна Перемоги радянського народу, а між ним і жертви українців, у Другій світовій війні як історична проблема потребує свого подальшого висвітлення як в науковому, так і в педагогічному аспекті. Адже майбутні науковці формуються у вузах і школах. І від того, як ми подамо цю проблему в науковій літературі залежить і патріотичне виховання підростаючих поколінь, бо більшість із тих, хто загинув на фронтах, у полоні, від репресій радянських трибуналів і куль загороджувальних загонів – були патріотами Вітчизни, і не їх вина, що сталінський режим поставив багатьох із них в умови, коли головним було “мы за ценой не постоим”. То нехай пам’ять про них, зокрема й на сторінках навчальної літератури, залишиться назавжди.

Примітки

1. *Бойко О.Д.* Історія України. – К., 2002.
2. *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України. – К., – 2006.
3. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 4, оп. 2, од. зб. 4, арк. 29-31; Історія України. Документи. Матеріали / Укл., комент. В.Ю Короля. – К., 2001. – С. 345-346.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 14, оп. 2, од. зб. 2200, арк. 47.
5. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, од. зб. 2118, арк. 152-154, 209, 210.
6. *Король В.Ю.* Становище військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / Історичний журнал. – 2009, - № 3. – С. 97
7. *Король В.Ю.* Історія України. – 2008. – С. 389.
8. Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных Сил. Статистическое исследование. – М., 2001. – С. 291.

9. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Статистическое исследование. – М., 1993.

10. *Король В.Ю.* Так хто ж захищає правду історії війни? / Вітчизна. – 2005. – № 3-4. – С. 106-107.

11. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1941-1945 рр.). – К., 1999, с. 95.

12. Цена Победы (Интервью с М.А. Моисеевым) // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 3. – С. 14-16.

13. *Король В.Ю.* До проблеми про військові втрати українців та інших народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія. 2006. – Вип. 83. – С. 60.

14. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и конфликтах. Статистическое исследование. - М., 1993; *Яковлев А.* Войну надо очистить от вранья // Аргументы и факты в Украине. 2005. – № 8.

УДК 94(477)''1939/1945''

Володимир Кучер
(м. Київ)

Пропаганда та агітація в Червоній Армії: через призму класової боротьби

У статті проаналізовано політичну пропаганду й агітацію у Червоній Армії напередодні та в початковий період Другої світової війни. Показано її недоліки й прорахунки, що не сприяли мобілізації військовослужбовців на відсіч ворогу.

Ключові слова: Червона Армія, ідеологія, пропаганда, морально-психологічний стан.

***Кучер В.И.* (г. Киев). Пропаганда и агитация в Красной Армии: сквозь призму классовой борьбы.**

В статье анализируется политическая пропаганда и агитация в Красной Армии накануне и в начальный период Второй мировой войны. Показано ее недостатки и просчеты, которые не содействовали мобилизации военнослужащих на отпор врагу.

Ключевые слова: Красная Армия, идеология, пропаганда, морально-психологическое состояние.

Volodymyr Kucher (Kyiv). Propaganda and agitation in Red Army: through the prism of class struggle.

Political propaganda and agitation in Red Army before and during an initial period of The Second World War is analysed in the article. Its failings and miscalculations which did not promote the servicemen mobilizations on a rebuff an enemy are showed.

Key words: Red Army, ideology, propaganda, moral and psychological state.

Поразки Червоної Армії в перші тижні і місяці війни з Німеччиною, підривали моральний дух бійців і командирів, довіру до керівництва країни, вищого військового командування, породжували зневіру в їх здатність організувати рішучу відсіч німецьким військам, що могутньою лавиною просувалися вглиб радянської території. У військах панувала розгубленість, паніка, поширювалася “хвороба” під назвою “танкобоязнь”, коли бійці не знали як боротися з танковими колонами, що оточували дивізії й армії.

На наш погляд, катастрофічна ситуація складалася на фронті ще й тому, що у військах, серед бійців і командирів, не була налагоджена належним чином агітаційно-пропагандистська, ідеологічна робота, здатна піднести їх морально-психологічний дух, зміцнити впевненість у розгром німецького агресора, що посягнув на рідну землю, знищував мирних жителів, руйнував їхні родини, грабував матеріальні ресурси. Варто зауважити, що в середовищі рядових бійців, командирів середньої та вищої ланки панувало обурення й ненависть не лише до ворога, що розпочав війну, а й поширювалася критика власного командування, яке не попередило вчасно про можливий початок бойових дій. Особливо діставалося партійним працівникам. Адже саме політруки, агітатори, комісари найбільше намагалися переконати солдатські маси в тому, що війни не буде, оскільки між Німеччиною і СРСР було підписано угоду про ненапад. Широко пропагувалася теза про те, що у випадку агресії проти СРСР, ворогу буде завдано нищівного удару, бойові дії проходять на його території.

В даному контексті варто зазначити, що неоднозначне становище у галузі ідеологічної, політико-виховної діяльності серед населення та військових склалося напередодні війни. На наш погляд, найбільше шкоди у цій справі завдала угода про ненапад між СРСР і

Німеччиною, більше відома як “Пакт Молотова-Ріббентропа”, підписаний 23 серпня 1939 р. Цей крок Й. Сталіна та його найближчого оточення викликав здивування, занепокоєння радянського суспільства. Політична та ідеологічна переорієнтація Кремля збивала людей з пантелику, деформувала класові установки в їхній свідомості. Слово “фашизм” зникло із засобів масової інформації, заяв і виступів державних і партійних функціонерів. Адже лише недавно у рішеннях партійних пленумів, з’їздів фашизм справедливо кваліфікувався як найнебезпечніший ворог людства, режим терористичної диктатури. У радянському суспільстві, у світогляді людей фашизм уособлював собою в концентрованому вигляді класового ворога. Раптом почала пропагуватися „дружба” з фашизмом. Фактично, на всіх рівнях пропаганди й агітації здійснювалося обілення німецького фашизму, дезавування минулих антифашистських ідеологічних установок.

У заявах радянського уряду, у виступах державних і політичних діячів, особливо в доповіді наркома закордонних справ В. Молотова на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р. Німеччина оголошувалася миролюбивою державою. „Німеччина, – говорив у своєму виступі В. Молотов, – перебуває в становищі держави, яка прагне до найшвидшого закінчення війни і до миру, а Англія і Франція, які ще вчора ратували проти агресії, стоять за продовження війни і проти укладення миру [...] Наші відносини з Німеччиною [...] поліпшилися докорінно. Тут справа розвивалася по лінії зміцнення дружніх відносин, розвитку і політичної підтримки Німеччини з її прагненням до миру” [1].

На наш погляд, у цих ідеологічних, політичних установках проглядається ідеологічна безпринципність керівників Радянського Союзу, особисто Й. Сталіна, який фактично визначав напрямки й сутність партійно-політичної агітації та пропаганди серед населення та у військах. Він особисто дав вказівку начальнику Політичного управління Червоної армії Л. Мехлісу припинити у пресі критику на адресу гітлерівської Німеччини, заборонити вживати вислови „фашисти”, „фашизм”. Мовляв, не потрібно про це писати, „у Гітлера не повинно складатися враження, що ми нічого не робимо, окрім як готуємося до війни з ним” [2]. Як зауважував Д. Волкогонов, в ідеологічній, політичній пропаганді „поворот зроблено досить

крутий, й інерцію мислення бійців та командирів, мільйонів робітників, колгоспників, інтелігенції подолати було непросто” [3].

Серед населення, а особливо у військовому середовищі існувала певна ідеологічна розгубленість, у свідомості відбувалося зміщення класових орієнтирів внаслідок різкої зміни ідеологічних установок. Окрім того, у Червоній Армії продовжувалась боротьба з „ворогами народу”. Було виявлено, вичищено, репресовано десятки тисяч командних кадрів, в тому числі політичних працівників. Ця боротьба помітно активізувалася з приходом у січні 1938 р. до керівництва Політичним управлінням Червоної армії армійського комісара 1-го рангу Л. Мехліса. Неабиякі сподівання у цій справі він покладав на комісарів, посади яких були введені в штати військових частин ще у травні 1937 р. Л. Мехліс виконував волю Й. Сталіна згідно плану останнього щодо „генеральної частки” командного і політичного складу збройних сил. Не випадково Л. Мехліс на всеармійській нараді у квітні 1938 р. нагадав присутнім слова Й. Сталіна про те, що „комісар – очі та вуха партії й уряду”. На комісарів покладалося завдання посилити діяльність по контролю за поведінкою всіх політичних і командних працівників, повідомляти про це в Політичне управління згідно директиви Л. Мехліса від 17 квітня 1938 р. Він наказував начальникам політуправлінь округів, комісарам і начальникам політорганів частин, з’єднань, навчальних закладів двічі на рік (до 1 червня і до 1 грудня) подавати особисто йому політичні характеристики на командирів, починаючи з командира полку й вище. Ці обов’язки покладалися на комісарів дивізій, бригад і корпусів [4].

Фактично була дана команда виявляти „політично ненадійних” командирів, начальників, політпрацівників, яких за доносами арештовували армійські каральні органи, поспіхом судили, розстрілювали, ув’язнювали в таборах.

Як приклад, можна навести „чистку” командного та начальницького складу Київського особливого військового округу. У березні 1938 р. Військова рада схвалила постанову, підписану командуючим округом командармом другого рангу С. Тимошенком, членами Військової ради: комкором А. Смирновим і секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим, у якій перераховувалися „заслуги” командування округом. „В результаті великої проведеної роботи по очищенню рядів РСЧА від ворожих елементів і висунення з низів безмежно відданих справі партії Леніна-Сталіна командирів,

політпрацівників, начальників – кадри командного, начальницького і політскладу міцно згуртовані навколо нашої партії, вождя народів тов. Сталіна і забезпечують політичну міць і успіх у справі бойової могутності частин РСЧА [...] Військова рада висуває як головне завдання – до кінця викорчувати рештки ворожих елементів, глибоко вивчаючи кожного командира, начальника, політпрацівника при висуненні, висуваючи сміливо перевірені, віддані і зростаючі кадри” – наголошувалося в постанові.

Далі командування округу повідомляло Кремль, що в наслідок нещадного викорчовування троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів було репресовано командирів: корпусів – 9, дивізій – 25, бригад – 9, полків – 135, укріплених районів – 4; начальників штабів: корпусів – 9, дивізій – 25, укріплених районів – 4, полків – 135, відділів штабу округу – 24 [5].

Про підсумки боротьби з „ворогами народу” у військах говорив на засіданні Військової ради Червоної армії 29 листопада 1938 р. нарком оборони К. Ворошилов. „В ході чистки в Червоній Армії в 1937-1938 роках, – наголосив він, – ми вичистили понад чотири десятки тисяч осіб [...] За десять місяців 1938 р. висунули понад 100 тисяч нових командирів. Із 108 членів Військової ради старого складу залишилося лише 10 осіб” [6].

На місце „вичищених” були призначені нові командири, начальники, політпрацівники. Як показали події недалекого майбутнього, у військовому відношенні вони здебільшого були недостатньо підготовлені, не мали практичного досвіду керівництва частинами, з’єднаннями, арміями та фронтами. Особливо незадовільною була справа з політичними працівниками, яких на кінець 1938 р. у військах не вистачало понад 13 000 осіб [7]. Репресіям піддавалися старі, загартовані кадри з числа політичних працівників років громадянської війни, а також колишні військові фахівці царської армії, які перейшли на бік радянської влади й чесно служили в Червоній Армії.

З метою заповнення вакантних посад політпрацівників широкого розмаху набрала практика призову комуністів із запасу. Впродовж 1938-1939 рр. було призначено на політичні посади 5758 осіб. Але вони, як зазначав сам Л. Мехліс, були „носіями низької дисципліни”, не мали достатнього досвіду політичної роботи серед особового складу армії [8].

Ліквідувати некомплект політпрацівників середньої ланки намагалися за рахунок масового висування грамотних молодих кадрів, перевірених на лояльність до влади, червоноармійців і молодших командирів. Їх призначали на посади заступників і помічників політруків. У 1938 р. із тих червоноармійців і молодших командирів, що звільнялися у запас, в армії було залишено 5000 осіб. За рахунок випускників шестимісячних курсів у 1939 р. було призначено на вакантні посади 8910 заступників молодших політруків. Ці заходи все ж не могли повністю вирішити проблему кадрів політичних працівників. На вересень 1940 р. близько 4000 посад політичного складу армії залишалися вакантними [9].

Молоді політпрацівники, що прийшли на місце репресованих, звільнених із лав Червоної армії як неблагонадійних, мало що могли зробити для покращення ситуації на ниві політичної агітації й пропаганди. У своїй доповідній записці на адресу ЦК ВКП(б) від 23 травня 1940 р. начальник Політичного управління Л. Мехліс наголошував, що „вирішення проблеми кадрів політичного складу було й залишається одним з головних наших завдань [...] Якщо проблема кадрів політскладу в основному вирішена у кількісному відношенні, то вона далеко не вирішена в якісному відношенні. Величезний поспіх у покритті некомплекту привела до того, що на посадах політскладу є групи людей, які за своїми вольовими якостями або загальному рівню розвитку не відповідають зростаючим вимогам, що висуваються до партійно-політичного апарату армії” [10].

За свідченням Л. Мехліса, недостатнім був рівень партійної дисципліни в армійських партійних організаціях. У деяких організаціях комуністи „неправильно розуміють критику та самокритику й замість того, щоб направити її на підвищення бойової підготовки і зміцнення військової дисципліни, сприяють підриву авторитету начскладу” [11]. За його даними в 1938 р. парторганізаціями та партійними комісіями було притягнуто до партійної відповідальності 19794 осіб, у 1939 р. – 10814 осіб. Якщо до 1939 р. основними видами вини таких осіб були „політичні злочини”, то в 1939 р. різко виокремлюються два види провини: службові злочини, за які притягнуто до партійної відповідальності 4261 чоловік і морально-побутовий розклад – 3138 чоловік. Більшість притягнених до відповідальності були особами начальницького складу. Як наголошував Л. Мехліс, командир без докору сумління

з'являвся в п'яному вигляді на вулиці, в парку, театрі й кіно. У ресторанах нерідко п'ють горілку сидячи поряд командири та рядові червоноармійці. Переважаючими видами порушення військової дисципліни були: суперечки рядових бійців з командирами, порушення статутів стройової, внутрішньої, караульної служби, самовільне залишення частини, дезертирство.

Л. Мехліс змушений був визнати, що основними причинами негативних явищ у Червоній армії були: „1) Низька воєнна культура армійських кадрів і впливаюча звідси викривлена уява про характер сучасної війни і неправильне розуміння радянської військової доктрини; 2) Хибні установки у справі виховання і пропаганди в Червоній Армії (гасла: непереможність Червоної Армії, армія героїв, країна героїв і країна патріотів, теорія абсолютної технічної переваги Червоної Армії, неправильне висвітлення інтернаціональних завдань і т. ін); 3) Слабкість воєнно-наукової роботи в армії і країни, забуття уроків минулого і, зокрема, – досвід руської армії, зневага до вивчення воєнної теорії і культ досвіду громадянської війни ... Армії потрібно прививати впевненість у свої сили, у свою техніку, не скочуючись на шлях вихвалення. Між іншим, в усій системі пропаганди і агітації хвастощі про непереможність Червоної Армії знайшло найширше відображення” [12].

Л. Мехліс вважав, що однією з головних причин порушення дисципліни, халатне відношення рядових і командирів до своїх службових обов'язків була слабо налагоджена пропаганда вчення марксизму – лєнінізму. Роль пропаганди у цьому відношенні недооцінювалася на всіх рівнях, носила несистемний, однобокий характер, була відірвана від важливих питань життя і діяльності армії [13].

Про недостатній рівень бойової підготовки, низький моральний стан військовослужбовців Червоної армії засвідчила радянсько-фінська війна. Як відомо, радянські війська у цій війни зазнали відчутних втрат. З урахуванням її наслідків Й. Сталін у травні 1941 р. увільнив маршала К. Ворошилова з посади наркома оборони, призначивши на його місце С. Тимошенка, який одразу отримав звання маршала СРСР.

Відбулися зміни і в політичному керівництві Червоної Армії. 29 липня 1940 р. Політичне управління було перейменовано на Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії (ГУПП).

Його очолив армійський комісар 2 рангу А. Запорожець. 12 серпня 1940 р. указом Президії Верховної Ради СРСР інститут військових комісарів ліквідовано, а на зміну останнім прийшли заступники командирів (начальників) з політичної частини [14].

Вивчаючи діяльність свого попередника Л. Мехліса, начальник Головного політуправління пропаганди А. Запорожець, прийшов до невтішних висновків. Не було налагоджено належним чином облік політичного складу, люди вивчалися формально, лише на основі документів. Низький був рівень теоретичної підготовки політпрацівників. Лише 6,2 % із них мали вищу освіту, а 71,5 % – не мали навіть середньої. Серед заступників командирів частин і з'єднань таких нараховувалося 76,9 %. Близько половини політпрацівників Червоної Армії займали свої посади менше двох років, потребували додаткової підготовки й перепідготовки [15].

Незважаючи на значні недоліки виявлені в партійно-політичній роботі армійських політорганів за час діяльності Л. Мехліса жодних оргвисновків щодо нього не було зроблено. Останній входив до найближчого оточення Й. Сталіна, був відданим виконавцем всіх його доручень, особливо репресій у Червоній Армії. Й. Сталін призначив його наркомом державного контролю, а згодом – заступником голови Раднаркому СРСР [16].

За той недовгий час, що залишався до початку війни новий начальник Головного управління політичної пропаганди А. Запорожець прикладав максимум зусиль з тим, щоб виправити недоліки й помилки в партійно-політичній роботі військових. За його завданням працівники управління підготували проект директиви „Про завдання політичної пропаганди у Червоній Армії на найближчий час”. Варто зауважити, що проект директиви почали готувати після виступу Й. Сталіна перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р., та засідання Головної Військової ради при наркомі оборони 14 травня 1941 р. До Й. Сталіна проект потрапив лише 20 червня 1941 р. і фактично не відповідав вимогам військового часу, який наступив через дві доби.

Згідно вказівок Й. Сталіна у директиві наголошувалося: “Усі форми пропаганди, агітації та виховання підпорядкувати єдиній меті – політичній, моральній і бойовій підготовці особового складу, до ведення справедливої, наступальної й нищівної війни [...] виховувати особовий склад у дусі активної ненависті до ворога та прагнення до

сутички з ним, готовності захищати нашу Батьківщину на території ворога, завдати йому смертельного удару” [18].

Згідно вимог Головного управління політичної пропаганди політичні органи військових округів, армій опрацьовували свої плани ведення партійно-політичної роботи у військах. У травні 1941 р. відділ політичної пропаганди 5-ї армії, що входила до складу Київського особливого військового округу розробив „План політичного забезпечення військових операцій під час наступу”. У плані було зроблено характеристику військ німецького Вермахту. Стверджувалося, що німецька армія втратила смак до подальшого покращення військової техніки, значна частина військовослужбовців втомилася від війни. Говорилося про перші ознаки занепаду моралі в німецьких збройних силах, нібито німецькі солдати незадоволені своїм становищем, а це незадоволення виливається у відкриті і приховані виступи проти війни, проти політики А. Гітлера. У цьому документі мова також йшла про те, що у збройних силах і у суспільстві поширюються антидержавні висловлювання, комуністична пропагандистська література розповсюджене п’янство, дезертирство, самогубства [19].

На думку авторів плану необхідно завдати ворогові міцного блискавичного удару, щоб швидко підірвати бойовий дух, моральний стан німецьких солдатів. Цей удар Червоної Армії безумовно потягне за собою наростання і поглиблення вже помітних ознак розкладу у ворожій армії. Тому політичним працівникам необхідно напружено працювати, щоб падіння ворожої моралі посилювалося, а це буде ефективно сприяти знищенню ворога в майбутній війні.

Згідно плану політпрацівники 5-ї армії мали розгорнути широкомасштабну політичну пропагандистську діяльність серед ворожих солдатів. З цією метою були заготовлені тексти листівок тиражем 50 000 примірників. Листівки викривали імперіалістичні плани ворога, закликали солдатів Вермахту до непослуху, переходу на радянський бік. Радянська пропаганда намагалася зобразити німецького солдата морально й духовно розкладеним, невпевненим у собі, нестійким у бою тощо [20].

У радянських засобах масової інформації широко пропагувалася теза про те, що пролетаріат країни, яка виступить проти СРСР неминуче негайно повстане й переходитиме на бік Червоної Армії, солдати ворожої армії почнуть брататися з червоноармійцями.

Звичайно, що це були міфи сталінських ідеологів, які жили ілюзіями Першої світової війни, коли часом спостерігалось братання солдатів воюючих країн. Як показала дійсність, радянські листівки, що їх скидали літаки над німецькими військами не мали того ефекту, на який сподівалися військові пропагандисти. У даному контексті важливим є свідчення німецького фельдмаршала Ф. Паулюса, який під час Сталінградської битви потрапив у полон: „Ваша пропаганда, – писав Ф. Паулюс, – в перші місяці війни зверталася у своїх листівках до німецьких робітників і селян, одягнутих у солдатські шинелі, закликаючи їх складати зброю і перебігати у Червону Армію. Я читав ваші листівки. Чи багато перейшли до вас? Лише купка дезертирів. Зрадники бувають у кожній армії, в тому числі й у вашій. Це ні про що не говорить і нічого не доводить. І якщо хочете знати, хто сильніше підтримує Гітлера, так це саме наші робітники і селяни. Це вони привели його до влади і проголосили вождем нації. Це при ньому люди із околиць, парвеню, стали новими панамі. Видно, у вашій теорії про класову боротьбу не завжди сходяться кінці з кінцями” [21].

Цілком очевидно, що в початковий період війни під впливом переможного наступу німецькі солдати були сповнені віри у остаточну поразку Червоної Армії. Вони не сприймали міфічних, ілюзорних закликів радянських пропагандистів, зневажливо реагували на заклики здаватися в полон, брататися з червоноармійцями тощо. З цього приводу цілком справедливо писав Д. Волкогонів: „Мільйони листівок, які радянські органи спецпропаганди намагалися поширювати над окупованою гітлерівцями територією, звернули на себе увагу німецьких солдатів лише після того, як вони випили чашу поразки під Сталінградом. Прозріння на фронті приходить, як правило, не від перемог, а від поразок” [22].

Безумовно, успішні дії Червоної Армії мали залежати не від випадковостей, а від повної бойової готовності військ, їх уміння зустріти агресора у всеозброєнні і вигнати його за межі рідної землі. Саме таких дій, як ми вже про це говорили, вимагала воєнна доктрина СРСР. Однак вийшло зовсім навпаки, армія, країна не були готові до напруженої боротьби з нацистськими Вермахтом. На наш погляд, цілком об’єктивно з цього приводу писав відомий німецький дипломат, радник німецького посольства в Москві Г. Хільгер. „Коли відбувся німецький напад, – зазначав Г. Хільгер, – Червона Армія

виявилася абсолютно непередбаченою, тому що Сталін до самого останнього моменту вірив, що Гітлер ніколи не насмілиться напасти на Радянський Союз і, що концентрація військ на радянському кордоні – всього лише блеф, розрахований на те, щоб добитися від нього, Сталіна, поступок в економічному або територіальному відношенні. Якби Сталін діяв інакше і вчасно дав Гітлеру зрозуміти, що сповнений рішучості на випадок війни кинути проти нього всю міць Червоної Армії, хто знає, чи не прийняла б тоді історія інший поворот” [23].

Війна набирала характеру смертельної битви за виживання. Протверезіння від ідеологічних міфів та ілюзій у рядових бійців, які прийняли на себе могутній удар німецького Вермахту наступило швидко, на відміну від вищого командування Червоною Армією.

Разом з тим, необхідно зазначити що в перші дні й тижні війни, реакція як населення, так і військовослужбовців на агресію Німеччини в цілому відповідала тим ідеологічним, політичним штампам і стереотипам, що були нав’язані суспільству в передвоєнні роки. Перед початком війни ні Й. Сталін, як одноосібний керівник країни, ні політичні, партійні структури не зробили нічого, що психологічно підготувало б населення і військових до можливої війни. Навпаки, Й. Сталін всіляко нехтував усіма попередженнями як своїх, так і зарубіжних інформаторів про наближення війни. Він свідомо створював враження, нібито після укладення договорів ставлення СРСР до Німеччини змінилося в кращий бік. До цього додався вплив сталінських заяв, із яких радянське суспільство повинно було почути, що відносини між двома країнами не залишають бажати нічого кращого, а всі чутки про наближення війни, пояснюються діями політичних провокаторів. Наслідком цього стало те, що в момент початку війни радянське населення було захоплене зненацька. Воно ще перебувало під впливом заспокійливих тверджень про неможливість війни. Досить поширеними залишалися урапатріотичні настрої, віра в блискавичний розгром ворога, в могутність Червоної Армії.

У вищому керівництві держави повсякчас поставало питання про те, яких заходів необхідно вжити, щоб зупинити німецькі армії, переламати хід війни, вселити впевненість у бійців і командирів, піднести їх моральний дух. У цих надзвичайно складних умовах, як згадував учасник війни, білоруський письменник В. Биков, штатні

військові пропагандисти “нічого нового запропонувати не могли, окрім того, як звично агітувати солдатів безстрашно віддавати життя за Батьківщину. І солдати віддавали. Але зовсім не тому, що до цього їх надихали бесіди замполітів” [24].

В умовах поразок, масового відступу військ по всьому фронту, оточення німцями великих угруповань, потрапляння в полон десятків і сотень тисяч бійців і командирів Червоної армії Й. Сталіну знадобився Л. Мехліс. На другий день війни останнього було призначено начальником Політичного управління Червоної Армії. Л. Мехліса Й. Сталін цінував за його інквізиторську діяльність у виявленні “ворогів народу” до війни. Він ще з 1920-х років входив до складу так званого “нелегального кабінету Сталіна”. “Цей кабінет, – пише Ю. Фролов, – складався з молодих фанатиків, не членів ЦК [...] Вони ж були наймогутнішими людьми при вирішенні доль найіменитіших більшовиків. До складу цього кабінету входили О. Поскрьобишев, І. Товстуха, М. Єжов, К. Бауман, П. Поспелов, Л. Мехліс, Є. Варга, К. Уманський та ін. Будь яке питання внутрішньої і зовнішньої політики держави попередньо вирішувалося в цьому особливому сталінському кабінеті” [25].

Л. Мехліс – один із активних творців культу особи Й. Сталіна, проголосив і пропагував тезу: „Сталін є єдиним теоретичним спадкоємцем В. Леніна. Партія повинна, нарешті, знати правду навіть через голову сталінської простоти і скромності, так як він належить партії, так само, як партія належить йому” [26].

У роки війни Л. Мехліс залишився вірним виконавцем усіх репресивних доручень свого шефа. Відомий російський воєнний історик, учасник війни, генерал М. Павленко дав Л. Мехлісу досить вірну, об’єктивну характеристику. „Про Мехліса, – зауважує М. Павленко, – у нас якось мало пишуть, а це був рідкісний пройдисвіт. Він належав до найближчого оточення Сталіна і відзначався надзвичайною підлесливістю перед „вождем”. Самодурство Мехліса не знало меж. Практично на всіх воєначальників, до яких він тимчасово „приставлявся” в якості члена Військової Ради, Мехліс писав доноси. У своїй практичній роботі у військах він копіював методи Сталіна років громадянської війни: „підминав” під себе командуючих, учиняв перестановку командних кадрів, наганяв на них страх і в той же час, ухитрявся ні за що не відповідати. Резервний і

Кримський фронт, де Мехліс був представником Ставки зазнали найтяжчих поразок” [27].

Варто зауважити, що в перші дні й тижні війни радянська пропаганда була неспроможна нейтралізувати пропаганду, яку вели німецькі пропагандистські органи на населення і бійців Червоної Армії. Як свідчив міністр пропаганди Рейху Й. Геббельс, проти Росії працювали офіційні й таємні радіостанції, на населення окупованої території й розташування військ німці скидали мільйони листівок. Він писав у своєму щоденнику: „ми працюємо на Росію з допомогою трьох таємних радіопередавачів. Тенденція першого – троцькістська, другого – сепаратистська і третього – націоналістично-російська. Всі три – різко проти сталінського режиму. Тут ми пускаємо в хід всі засоби, використовуємо кадри, що зарекомендували себе в кампанії на Заході. По офіційних радіостанціях ми ведемо дуже різку і повністю розраховану на більшовицькій менталітет полеміку проти Москви [...] Близько 50 млн. Листівок для Червоної Армії вже віддруковано, розіслано і буде скинуто нашою авіацією. Москва вилучає у населення радіоприймачі – доказ того, що наша пропаганда б’є прямо в точку” [28].

Необхідно зазначити, що в умовах масового відступу військ по всьому фронту паніки, хаосу німецька пропаганда мала чималі успіхи. Особливо ефективним засобом розкладу червоноармійських лав були німецькі пропагандистські листівки, які одночасно служили перепустками для переходу червоноармійців на німецький бік. Й. Геббельс занотував 5 липня 1941 р. у своєму щоденнику, що німецькі листівки, адресовані червоноармійцям із закликом капітулювати володіють великою привабливістю. З ними здаються в полон цілі батальйони. За збереження цих листівок Москва ввела смертну кару. На думку Й. Геббельса, німецької пропаганди росіяни дуже бояться, а значна частина російської пропаганди займається нейтралізацією німецької [29].

Намагаючись виправити становище на фронті президія Верховної Ради СРСР 16 липня 1941 р. видала указ „Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів у Робітничо-Селянській Червоній Армії”. Згідно указу Головне управління політичної пропаганди було перейменоване на Головне політичне управління. Армійські та флотські органи політичної пропаганди реорганізувалися в політичні відділи. В частинах,

з'єднаннях і військових закладах армії і флоту замість заступника командира (начальника) з політичної частини вводилась посада військового комісара, а в ротах, батареях, ескадронах – політичного керівника (політрука) [30].

Військовому комісару надавалися широкі повноваження, зокрема „своєчасно сигналізувати Верховному командуванню й уряду про командирів і політпрацівників недостойних звання командира і політпрацівника, які своєю поведінкою ганьбили честь Робітничо-Селянської Червоної Армії” [31].

Важливим завданням комісара було виховання у воїнів відваги, хоробрості, холоднокривності, ініціативи, зневаги до смерті, готовності битися з ворогом до переможного кінця. Комісар був зобов'язаний допомагати командирі виконувати бойові завдання, зміцнювати його авторитет, суворо контролювати втілення в життя всіх наказів вищого командування. В обов'язки комісара входило керівництво політичними органами, партійними і комсомольськими організаціями військових частин. Всі накази по полку, дивізії, навчальному закладу були дійсними лише тоді, коли вони підписувались командиром і комісаром.

Від комісара вимагалось „спираючись на широкі маси червоноармійців і командирів, вести нещадну боротьбу з боягузами, панікерами і дезертирами, насаджуючи твердою рукою революційний порядок і військову дисципліну. Щоб вирвати з корінням бажання до зради у військовослужбовців, військовий комісар був зобов'язаний координувати свої дії з військовою контррозвідкою – особливими відділами НКВС” [32].

Варто зауважити, що учасники війни, сучасні дослідники, публіцисти, письменники на відміну від радянської історіографії, об'єктивно й неупереджено висвітлюють роль політичних комісарів на війні. Введення інституту військових комісарів принижувало роль командирів у керівництві військами, свідчило про недовіру їм на ґрунті поразок у початковий період війни 1941 р. Всупереч очікуванням, такий підхід до вирішення завдань по підвищенню стійкості військ у боях не дав бажаних результатів. На думку відомого російського дослідника М. Кірсанова „не випадково, що саме на ті майже 15 місяців, поки існував інститут військових комісарів, випали найтяжчі поразки Червоної Армії, її найбільші втрати. Саме в цей час противник досяг найвищих успіхів на радянсько-німецькому фронті.

Гітлерівські армії дійшли до Волги і Головного Кавказького хребта” [33].

Публіцист, письменник Ю. Фролов спираючись на достовірні матеріали писав, що окремого дослідження вимагає тема, скільки безвинних фронтовиків загинуло у війні з вини політкомісарів, які, як відомо, співпрацювали і „радилися” з особістами. Комісари були свого роду ідеологічними санітарами Й. Сталіна, як і парторги на підприємствах і в колгоспах: вони також приймали участь в недуже примітній перманентній чистці, що здійснювалася по всій країні – в армії й цивільному житті – аж до смерті Сталіна.

Про роль комісарів писав учасник війни письменник В. Биков. „З початком війни, – зазначав він, – майже вся партбюрократія чоловічої статі влилася в армію, зрозуміло на керівні, комісарські посади. Недавні парторги і партійні секретарі, які пригвинтили в петлиці шпали і ромби і нарівні з кадровими командирами взялися керувати військами. Яке це було керівництво, виявилось вже в перші місяці війни. Існує чимало свідчень про дивовижну обстановку сум’яття, безглузких рішень, патологічної підозрливості і доносництва, що нерідко творилося за участю політичних комісарів. Багато командирів і генералів були жертвами тієї обстановки. Варто згадати хоча б одного з них, найбільш відомого властолюбця в партії і у військах, армійського комісара першого рангу Мехліса” [34].

Найбільш відверто про роль комуністичної партії, комісарів у боях, досягненні успіхів на фронті говорив у своєму інтерв’ю І. Бехтереву, кореспонденту журналу „Родина” відомий російський письменник, учасник війни В. Астаф’єв. І. Бехтерев запитав останнього про роль комуністичної партії як „організуючої і мобілізуючої сили в досягненні перемоги”.

– В. Астаф’єв: „Яка там „організуюча і мобілізуюча”. Якби нами керували й командували тільки політвідділи ми б програли війну за півтора місяці ... Перші наші контрудари, перші наші успіхи – це тому, що перестали їх слухати. Адже вони панували на фронті – нінащо не здатні, розніжені, в словах потонувши, в самовладності, в упевненості, що можуть всім розпоряджатися. Ми на передовій – сорок – п’ятдесят чоловік у роті, шкіри на долонях не залишилось – працюємо, а в них там дівки – соковиті такі б[...] У нас начальник політвідділу бригади, який жодного разу на передовій не був, сім дівок обрюхатив, ось його подвиги [...] Зараз пишуть: комісари тут,

артисти в окопах, газетники, фотокореспонденти. Та нічого схожого! Запитайте про це у справжнього чесного фронтовика, у кого мізки, ще не звихнулися. Жодних комісарів, жодного НКВС, жодних слідчих, які в кіно по окопах лазять. Та вони обробляться ще на підході до передової! Нікого там з них не було, там найголовніший Ванько – взводний із засмальцьованим пузом – бігає з пістолетом, матюкається. Ну, де-небудь поблизу командир роти. А командир батальйону – це вже пан, йому окремо їсти подано і таке інше” [35].

У штабах армій і фронтів роль військових комісарів виконували представники Військових рад призначені Ставкою Верховного головнокомандування. Як пише у своїй книзі С. Берія, син Л. Берії, зі слів свого батька, маршал Г. Жуков висловився на адресу цих представників не дуже привітно: „Пуста справа ці члени Військової Ради. Навіщо вони мені? Вчити солдатів „Ура!” кричати? І без них прокричать. Користі від них ніякої на фронті. Хоч б тили допомогли організувати. Хоч якась користь від них була б” [36].

Про низьку віддачу, неефективну роботу політичних працівників свідчать документи військових політичних органів. У донесенні політичного управління Південного фронту до Головного політичного управління Червоної армії наголошувалося, що мобілізовані до армії партійні працівники з Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської областей ні у політичному, ні у військовому відношенні не підготовлені. Вони не тільки не служили у Червоній армії, а навіть не проходили періодичних військових зборів. Не знаючи особливостей військової служби, їх діяльність у бойових умовах не була ефективною [37].

Згідно документів лише з Київської і Харківської областей постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. „Про відбір комуністів для посилення партійно-політичного впливу у полках” на фронт було послано 2,5 тис. партійних функціонерів. Всього, згідно цієї постанови на фронт відправили 13,5 тис. осіб [38].

Не маючи досвіду роботи у військах і без військової підготовки більшість цих політпрацівників гинула в боях із ворогом, потрапляла в оточення і полон. Були й такі, що зуміли прилаштуватися до обстановки, уникали переднього краю. На наш погляд, цілком був правий В. Биков, який писав: „Величезна кількість партійних функціонерів, звісно, не мала ніякого бажання розставатися з

„авангардною роллю” та йти у стрілецькі лави, де життя було коротшим заячого хвоста” [39].

Не зважаючи на ряд директив виданих політичними структурами, пропагандистська і агітаційна робота у військах залишалася на незадовільному рівні. Член Військової ради Західного фронту, секретар ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренко з цього приводу 3 вересня 1941 р. писав Й. Сталіну: „Велика слабкість політичної роботи в армії полягає в тому, що вона не відповідає на головні питання, які хвилюють бійців. Обстановка відступу турбує бійців, молодший і середній начальницький склад. З цього факту більшість робить абсолютно неправильні висновки, не вміючи собі пояснити справжні причини, а політсклад, обходить це головне питання. Тому виникають всілякі припущення про зраду, про відсутність сил, перебільшення могутності ворога тощо.

Політпрацівники і комісари підкоряються тягарю обстановки, вона давить на них, тому вони мало бувають з бійцями, мало бесідуєть з ними. З прибуваючим поповненням, як правило, не працюють. Маршові батальйони йдуть без політичного забезпечення. Впродовж багатьох днів маршу вони знаходяться у полоні фантастичних вигадок про справи на фронті. При першому ж бомбардуванні ешелони розбігаються, більшість потім не збираються і осідають у лісах, всі ліси прифронтних областей повні такими втікачами. Багато, кидаючи зброю, йдуть додому. Спостерігається негативний, розкладаючий вплив цих людей на населення. Не ведеться робота з новими призовниками з боку місцевих партійних організацій і політорганів” [40].

Не зважаючи на героїчний опір мільйонних мас рядових бійців, командирів війська продовжували відступати. Рішимоість зупинити ворога, переламати хід війни, перейти в наступ таким було їх прагнення. Рядові бійці, що несли на собі увесь тягар війни, вимагали більш рішучої відсічі ворогові, бажали, щоб вище військово командування зуміло організувати цю відсіч. Вони прагнули воювати із знахабнілим ворогом, навіть без командирів потрапляючи в оточення, мужньо билися, гинули. Можна навести тисячі прикладів групових та індивідуальних подвигів, що їх здійснили бійці у боях з німецькими загарбниками.

Однак, командування, за сталінським висловом „ще не навчилося воювати”. Внаслідок катастрофічних поразок радянських армій і

фронтів відкрився прямий шлях для німецьких військ на Москву. Лише неймовірними зусиллями уряду, командуванню вдалося перекинути з радянського тилу на московський напрям достатню кількість сил, щоб зупинити ворога. Червона Армія перейшла в контрнаступ, змусивши вермахт відступати.

Однак навіть в умовах наступу в армійських лавах спостерігалися негативні явища. За свідченням документів, учасників війни політичні працівники, заступники командирів з політико-масової роботи не зуміли піднести на потрібний рівень морально-психологічний стан червоноармійців. Про це свідчить наказ начальника Головного політичного управління Червоної Армії Л. Мехліса від 7 грудня 1941 р. „Про ліквідацію запущеності в усій пропаганді й агітації”. В наказі наголошувалося на бездіяльності політичного складу військ, не бажанні політпрацівників йти на передову лінію для безпосереднього спілкування з бійцями, про що ми писали, наводячи спогади учасників війни. Л. Мехліс прямо вказував, на те, що політичні працівники недооцінюють пропаганду і агітацію живим словом, не проводять індивідуальні бесіди, розмови з бійцями, якнайпростішу і найдохідливішу форму виховання у червоноармійців високих патріотичних почувань, мужності, відваги, обов’язку захисту Батьківщини. Мало приділяють уваги вивченню настроїв бійців, негайного реагування на всі негативні явища бойового життя підрозділів і частин і як наслідок, червоноармійці не отримують відповідей на злободенні питання. Лекторська робота запущена, лекцій і доповідей читається мало не тільки для рядового, але і для начальницького складу.

На думку начальника Політуправління, комісари, політпропагандисти захопившись друкованою продукцією, вважаючи її універсальним засобом виховання, вони забули, що друковані матеріали доходять не в усі підрозділи. В той же час, листівки, газети, брошури інші друковані видання є широким полем для ведення усної пропаганди. Л. Мехліс наказував „відновити у правах метод переконання і забезпечити правильне співвідношення каральних і виховних заходів” [41].

Пропаганда і агітація живим словом повинна бути направлена на піднесення моральної стійкості у бійців і командирів, створення наступального пориву і виконання наказу товариша Сталіна „знищити

усіх німецьких окупантів до єдиного, які пробралися на територію нашої Батьківщини” [42].

Про низький рівень політичної пропаганди у військах свідчив О. Довженко. Його вразив слабкий рівень підготовки працівників політуправління Південно-Західного фронту. „Придивився я до Політуправління П-З-Ф (Південно-Західного фронту – В.К.), – писав Олександр Петрович у червні 1942 р. – Сіре воно і вбоге. Одні старі з пихою, другі просто сірі. Волосний писар Чередниченко – це просто портрет, це своєрідний фокус. Нікчемний відділ агітації і пропаганди. Я думав, що у цьому відділі працюють кращі уми і таланти країни, кращі винахідники і видумщики, що тут відбуваються наради з поточних справ, що це справжній штаб фронту, а не ця мертвечина.

Скоро півроку як на фронті. Ще мене не використано цілком. Це просто глум, і більш нічого. Газета „За Радянську Україну” слабенька. Викрики „Брати і сестри” – це замало. Газета інформує, але не орієнтує, не підтримує дух народу – мученика в повній мірі, бо в газеті сидять, да простить мене бог, холодні люди ... І тому в газеті нема чогось найголовнішого. В ній нема народності, нема серця людського народного, що підноситься зараз до великих вершин героїзму, що страждає, мучиться, стогне, помиляється, проклинає часом усе на світі і терпить, терпить, терпить і надіється” [43].

Іншим разом, повертаючись до теми про роль преси в агітаційно-пропагандистській діяльності, її вплив на свідомість бійців і командирів, у вихованні патріотичних почувань О. Довженко оцінював її негативно. „Що найбільш дратує мене у нашій війні, – писав він, – це вульгарний, лакований тон наших газетних статей. Коли б я був бійцем безпосередньо з автоматом, я плювався б, читаючи протягом такого довгого часу оцю газету бодреньку пане гірську мішанину чи одноманітні, бездарні сіренькі нариси без жодного натяку на узагальнення, на розкриття сили і краси героїки. Це холодна, нахабна бухгалтерія газетних паршуків, яким, по суті кажучи, у великій мірі байдуже, що народ страждає, мучиться, гине. Вони не знають народу і не люблять його. Некультурні і душевно убогі, бездухі і безсердечні, вони користуються своїм становищем, журналістів і пишуть теревені одnobокі й сусальні, як писали до війни про соцбудівництво, обдурюючи наш уряд, який безумовно не може всього бачити. Я ніде не читав ще ні одної критичної статті ні про безладдя, ні про дурнів, а їх хоч греблею гати, про невміння

евакуювати, про невміння вірно орієнтувати народ ... Всі наші хиби, всі болячки не викриваються, лакуються, і це дратує наших бійців і злить їх, як би чесно і сумлінно не ставилися вони до війни” [44].

Як засвідчують документи, учасники війни, ефективність політичної пропаганди, особливо в початковий період війни, була не досить високою. Роль військових комісарів певною мірою заводилася до спільного з особливими відділами контролю за виконанням наказів командирів, попередження відступу частин і з’єднань, паніки, дезертирств, здачі в полон бійців і офіцерів. Чимало командирів, особливо вищого рангу, не сприймали контролю і опіки над ними з боку комісарів, особистів. Це було схоже на недовіру до них з боку політичного керівництва країни, сковувало їх ініціативу у вирішенні бойових завдань. Вони воліли одноособово командувати підпорядкованими їм частинами і з’єднаннями з усією відповідальністю за свої дії. В даному контексті, на наш погляд, є цілком обґрунтованою думка генерала М. Потапова, командуючого 5-ю армією Південно-Західного фронту, який потрапив у німецький полон. Під час допиту німці запитали його про ставлення до політичної пропаганди у Червоній армії. У протоколі допиту читаємо: „Що стосується пропаганди, генерал Потапов зазначив, що він занадто солдат, щоб її любити. Він назвав її неминучим злом. З приводу німецької пропаганди він сказав, що деякі з наших листівок дуже хороші, але є й інші, які викликають лише сміх” [45].

Щодо військових комісарів М. Потапов, високо оцінив їх роль у військах. Але все ж таки, він дотримувався наступної думки: „Між іншим, можна бути різної думки про існування інституту комісарів, об’єктивно ж необхідно сказати, що в руських умовах на сучасній стадії розвитку війни він уявляється доцільним. Ідеально було б, звичайно, об’єднати в один прекрасний день воєнні і політико-виховні завдання в руках командира. Поки ж про втілення цього ідеалу не йдеться, війна вимагає мобілізації всіх сил для захисту Вітчизни” [46].

На відміну від Червоної армії у німецькому вермахті не було політичного апарату, управління на всіх рівнях здійснювалося високо підготовленим кадровим командним складом. Є припущення, що А. Гітлер не терпів в армії політиканів, людей некомпетентних у своїй справі. Не зразу, але й Й.Сталін нарешті зрозумів, що інститут військових комісарів перемоги йому не принесе, що ефективно

управляти військами може лише командний склад на основі принципу єдиноначальності. 9 жовтня 1942 р. інститут військових комісарів було скасовано. В указі Президії Верховної Ради СРСР говорилося, що „війна висунула великий прошарок нових талановитих командирів, випробуваних в боях і до кінця вірних своєму воїнському обов’язку і командирській честі. В суворих боях з ворогом командири Червоної Армії доказали свою відданість нашій Батьківщині, набули значного досвіду сучасної війни, виростили і зміцнили у воєнному і політичному відношеннях [...] Всі ці обставини, пов’язані із зростанням наших командних і політичних кадрів, свідчать проте, що повністю відпав ґрунт для існування системи військових комісарів. Понад те, подальше існування інституту Військових комісарів, може стати гальмом в покращенні управління військами, а для самих комісарів створює хибне становище” [47].

Згідно указу в Червоній армії впроваджувалася повна єдиноначальність. На командирів і начальників покладалася повна відповідальність за всі сторони бойового і політичного життя частин, з’єднань і установ. Замість військових комісарів вводився інститут заступників з політичної частини [48].

Щодо діяльності заступників з політичної частини у дослідженнях авторів, у спогадах учасників війни оцінки неоднозначні. В. Биков писав, що інститут заступників командира з політичної частини мало чим відрізнявся від попереднього. „Шпали і ромби в петлицях політ складу залишились старими, тільки замість нарукавних комісарських зірок в куточках петлиць з’явилися емблеми родів військ, спеціалістами яких одразу стали недавні політпрацівники. Ну і, звісно, спеціалістами з пропаганди і організованості, якої між іншим нам ніколи не вистачало” [49].

Варто зауважити, що волею Й. Сталіна часом такими організаторськими ставали люди з його найближчого оточення не зважаючи на ранги і посади. Зокрема, нарком шляхів сполучення Л. Каганович, був знятий з посади за те, що „не зумів впоратися з роботою в умовах військового часу”. Його Й. Сталін вирішив випробувати на фронті призначивши членом Військової ради і начальником політичного управління Північно-Кавказького фронту.

Л. Каганович писав Й. Сталіну листи, фактично доноси, в яких інформував останнього про тяжке становище на фронті, зокрема про низький морально-психологічний стан військ, незадовільну політико-

виховну роботу серед бійців і командирів. У серпні 1942 р. Л. Каганович доповідав Й. Сталіну, що головні зусилля були направлені на оздоровлення дисципліни, піднесення морально-політичної стійкості військовослужбовців, особливо командирів у відповідності до наказу № 227 „Ні кроку назад!”.

Політуправління фронту вжило заходів з метою активізації діяльності військового суду і прокуратури. Було заарештовано і розстріляно перед строем 37 дезертирів, для розгортання пропагандистської роботи на передній край послано 200 політпрацівників, які працювали у штабах частин і з'єднань. В політуправління фронту викликали заступників командирів з політичної частини де з ними проводили відповідну роз'яснювальну роботу. „Однак, – писав Л. Каганович, – результати були погані. Потрібна була вперта і велика робота, боротьба, щоб оздоровити в першу чергу командно-політичний склад, переважна частина якого хвора „танкобоязню”, панікерством і відступанням ... Повинен вам сказати т. Сталін, що в політичній роботі в армії багато формального, до душі червоноармійця не добираються, але ж ми знаємо, яку величезну увагу приділяєте ви і якого значення надається справжній більшовицькій агітації і пропаганді” [50].

Л. Каганович доповідав Й. Сталіну, що за завданням командування і політуправління, яке він очолював особливі відділи виловлюють дезертирів, панікерів, боягузів, які відступали. З цих людей формували нові частини. З метою затримання відступаючих бійців і командирів формувалися штрафні батальйони, які не зупинялися перед застосуванням зброї [51].

Л. Каганович, як член Військової ради, начальник політичного управління фронту відповідальний за поразки військ, намагався перекласти вину на інших. Д. Волкогонов писав, що Л. Каганович „нічим позитивним на фронті себе не проявив. Як і Маленков, відчував себе статистом у військовій грі і простим „наглядачем” Сталіна у штабі і політуправлінні фронту ... Щоправда, одне „фронтове” завдання Каганович все-таки виконав успішно. У тяжкі дні і тижні прориву німців на півдні Сталін доручив йому разом з Берією налагодити роботу трибуналів, прокуратури, інших елементів каральної системи, здатної, на думку Верховного примусити людей стояти на смерть” [52].

Незабаром Й. Сталін належним чином віддячив Л. Кагановичу за його вірну службу, знову призначивши наркомом шляхів сполучення. Кар'єра Л.Кагановича успішно продовжувалася аж до пленуму ЦК КПРС (1957 р.), на якому він разом з Г. Малюнковим, В. Молотовим, Д. Шепіловим впав жертвою внутрішньопартійної боротьби за владу.

Як свідчать політичні донесення, доповідні, що надходили з переднього краю боротьби у вищі партійні органи, серед партійних працівників було чимало людей чесних, хоробрих, відданих своїй нелегкій справі. Особливо це стосується агітаторів, політруків, їх заступників, які разом з рядовими бійцями переживали всі труднощі фронтового життя. Вони разом з ними першими йшли в атаку, в розвідку, відбивали ворожі контратаки, гинули в боях з ворогом.

На наш погляд, образ саме такого агітатора вивів у своїй повісті учасник війни, київський письменник В. Некрасов „В окопах Сталінграду”. Події відбувалися під час Сталінградської битви. Радянські війська відбивши всі спроби німців захопити місто, готувалися до рішучого контрнаступу. В окопах бійці жваво обговорювали виступ Й. Сталіна 7 листопада 1942 р., міжнародні події. „Політпрацівники наррозхват, – писав В. Некрасов. – Полковий агітатор наш веселий, рухливий, завжди збуджений Сенечка Лозовий, прямо з ніг валиться. Майже не з'являється на березі, лише забіжить на хвилинку у штаб радіо послухати і знову назад. А там на передовій, тільки і чути: „Сенечка сюди!”, „Сенечка до нас!” Його так всі і звать. – „Сенечка”. І бійці і командири. Комісар навіть вичитав йому якоесь:

– Що ж це таке, Лозовий. Ти лейтенант, а тебе всі – „Сенечка”. Не годиться так.

А він тільки посміхається бентежно.

– Ну, що я можу зробити. Звикли. Я вже скільки разів говорив. А вони забувають ... І я забуваю.

Так і залишилося за ним – „Сенечка”. Комісар рукою махнув. Працює як диявол... Ну як на нього, розсердишся?”

В. Некрасов пише про його ініціативи, вигадки у проведенні агітаційної роботи. Його дуже любили бійці. Незабаром лейтенанта С. Лозового послали у Москву на навчання. Бійці довго згадували про нього, чекали на повернення. Але після навчання С.Лозового послали на інший фронт [53].

Це вже був новий тип агітаторів і пропагандистів, що виростили за час війни. Вони прийшли на зміну політпрацівникам, які загинули в більшості на фронті, потрапили в полон де були знищені нацистськими варварами. Говорячи про цих людей, потрібно віддати їм належну шану і повагу. Саме вони розгортали агітаційно-масову роботу у військах у найтяжчий період війни. Разом з тим, варто зауважити, що з початком війни, вони вели ідеологічну, політичну роботу під впливом традицій громадянської війни, сталінського тоталітаризму, сковані жорстокими ідеологічними обмеженнями.

Часом примітивні, імпровізовані політбесіди, політінформації практично, як ми писали вище, нічому не переконували бійців тому, що будувалися по типу агітації напівграмотної червоноармійської маси часів громадянської війни. В цю ж війну основний контингент бійців, особливо з молоді, був набагато вище у своєму політичному розвитку, ніж червоноармійці революційних і пореволюційних років. Важливо те, що вони не нуждалися в необхідності переконувати їх воювати за волю і незалежність рідної країни.

У статті ми зупинилися лише на окремих питаннях про роль політичної пропаганди й агітації у зміцненні морально-психологічного стану військовослужбовців. Показали її успіхи і недоліки у перший найтяжчий період війни. З набуттям бойового досвіду Червоної Армії, коли вона перейшла в наступ по всьому фронту, мінявся характер політичної пропаганди, агітаційно-масової роботи. Це тема окремого дослідження.

Примітки

1. Правда. – 1939. – 1 листопада.
2. *Волкогонов Д.А.* Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна у 2 кн. - . – Кн. 2 – К., 1990. – С. 130.
3. Там само.
4. *Рубцов Ю.В.* Вдохновитель „генеральной чистки” в армии // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 79.
5. *Волкогонов Д.* Накануне войны: ошибки и просчеты Сталина // Военные страницы. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 265.
6. Там само. – С. 264.
7. *Рубцов Ю.В.* Вказ. праця. – С. 80.
8. Там само.
9. Там само. – С. 81.

10. *Мехлис Л.* О работе Политического Управления Красной Армии // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 3. – С. 193-194.
11. Там само. – С. 195.
12. Там само. – С. 199.
13. Там само. – С. 196.
14. *Рубцов Ю.В.* Вказ. праця. – С. 81.
15. Там само. – С. 82.
16. Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. документов / Сост. О.В. Хлевнюк и др. – М., 1995. – С. 35.
18. *Волкогонов Д.А.* Триумф і трагедія. – С. 151.
19. *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение: планирование, осуществление, документы. – М., 2006. – С. 78.
20. Там само. – С. 79.
21. *Бланк А., Хавкин Б.* Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса. – М., 1990. – С.173.
22. *Волкогонов Д.А.* Триумф і трагедія. – С. 318.
23. *Хильгер Г.* Я присутствовал при этом // Откровения и признания. Нацистская вертушка о войне „третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск, 2000. – С. 94.
24. *Быков В.* Партия воевала, с кем? // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 46.
25. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: 1924-1938 гг. – В 6 кн. – Кн. 2. – Донецк, 2001. – С. 151.
26. Там само. – С. 154.
27. *Кудряшов С.* Обреченные триумфаторы. Идея завоевать Россию была изначально неосуществима. Интервью С. Кудряшова с. М.Г. Павленко // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 88.
28. *Гebbельс Й.* Под нашими знаменами нас ждет победа // Откровения и признания. – С. 321.
29. Там само. – С. 323.
30. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы в трех томах. – Т. 1. – К., 1980. – С. 81.
31. Там само. – С. 82.
32. Там само.
33. *Курсанов Н.* “Замполиты, политруки...” // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 47.
34. *Быков В.* Партия воевала, с кем? – С. 46.
35. *Астафьев В.* Сначала снаряды, потом люди ... С писателем беседует наш корреспондент Игорь Бехтерев // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 53-55.
36. *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: 1938-1945 гг. – Кн. 3. – Донецк, 2001. – С. 187.
37. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ), ф. 228, оп. 747, ед. хр. 1, л. 312.
38. Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 47.
39. *Быков В.* Партия воевала, с кем? – С. 46.

40. Пономаренко П. О некоторых важных вопросах войны // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С.
41. Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 31-32.
42. Там само.
43. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С. 190.
44. Там само. – С. 206.
45. Федриготти Б. Допрос русского генерал-майора Потапова, командующего 5-й советской армией // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 58.
46. Там само. – С. 57.
47. Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об установлении полного единоначалия и упразднении института военных комиссаров в красной Армии” // Советская Украина в годы Великой отечественной войны. – Т. 1.– С. 85.
48. Там само.
49. Быков В. Партия воювала, с кем?. – С. 46.
50. Каганович Л.М. „Я очень лоялен и скромн”. Письма Л.М. Каганович И.В.Сталину с фронта // Источник. – 1999. – № 1. – С. 147.
51. Там само. – С. 148.
52. Волгогонов Д.А. Тріумф і трагедія. – С. 362.
53. Некрасов В.П. В окопах Сталинграда: Повесть, рассказы. – М., 1989. – С.201-202.

УДК 94(477)“1939/1945”

Віталій Стецкевич
(м. Кривий Ріг)

Наукове осягнення та відтворення в підручниках української історії 1939-1945 рр.: окремі фрагменти проблеми

У статті розглядається проблема відтворення в сучасній навчальній літературі з історії України новітніх наукових розробок вітчизняних учених у контексті дослідження історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни 1939-1945 рр. Наголошується на практичному ігноруванні авторами шкільних, а почасти й вузівських підручників із вітчизняної історії новітніх здобутків науковців у цій царині.

Ключові слова: підручник, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Україна.

Стецкевич В.В. (г. Кривой Рог). Научное постижение и отражение в учебниках украинской истории 1939-1945 гг.: отдельные фрагменты проблемы.

В статье рассматривается проблема отражения в современной учебной литературе по истории Украины новейших научных разработок отечественных ученых в контексте исследования истории Второй мировой и Великой Отечественной войны 1939-1945 гг. Подчеркивается, что авторы современных школьных, а часто и вузовских учебников по истории Украины практически игнорируют новейшие научные достижения в этой области знаний.

Ключевые слова: учебник, Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Украина.

Vitaliy Stetskevych (Kryvyi Rig). Scientific understanding and reconstruction in the textbooks of Ukrainian history during 1939-1945: Separate fragments of the problem.

The problem of reconstruction the newest scientific researches in the context of studying The Second World War and The Great Patriotic War history (1939-1945) in the Ukrainian modern historical educational literature has been reviewed in the article. It is remarked on the practical ignorance of the newest scientific investigations by the authors of schoolbooks, and, partly, academic Ukrainian history textbooks.

Keywords: textbook, The Second World War, The Great Patriotic War, Ukraine.

Підручники з “Історії України” зазвичай “відстають” від інтенсивних (а в останні роки особливо динамічних) пошуків науковців у царині фахового осягнення вітчизняної минувшини. Науковий поступ, а почасти й виразні інтелектуальні прориви, випереджають змістовно-наукову складову підручників для середньої школи та ВНЗ; і хоча останні й виконують свою головну дидактично-пізнавальну функцію – доносять до читача усталені константи (факти, події, дати, прізвища дійових історичних осіб тощо), – втім не завжди встигають за науковцями. Ще й досі в підручниках не завжди адекватно відзеркалено усі дискусійні сюжети української історії, а надто ті, що й до сьогодення розколюють не лише істориків-науковців, але й суспільство та політикум. Історія України в добу навали 1941-1945 рр. якраз і належить до таких. Не є винятком і перший (початковий) період цієї війни, який з точки зору власне української історії на ту війну радше називати б доокупаційним. Він хронологічно охоплює червень 1941 р. – липень 1942 р., тобто від початку навали й до повної окупації усієї території УРСР.

І все ж за останні два десятиліття українські підручники з історії змінилися, і змінилися, перш за все, концептуально. Усе це позитив і результат наукових пошуків та входження українського історіописання в принципово нову фазу, яка позначена: впровадженням гуманістичного, антропологічного підходів до вивчення історії війни перш за все у вимірах життя і долі людини (а не бойових операцій, стратегічних планів, задумів і реалій тощо), до вивчення історії української людності без поділу її на “своїх” і “чужих”; поліфонічністю думок і навіть поліконцептуалізмом; розкутістю у виборі методологій та методик пізнання історії війни; прагненням українських дослідників до збагачення вітчизняної історичної науки надбаннями світової історіографії (особливо в галузі теорії пізнання) тощо. Іншими словами, все це створює підґрунтя для дійсно творчого наукового досягнення історії війни.

Аналіз низки підручників з історії України, виданих за часів незалежності[1], дає підстави сказати, що нині вони практично всі несуть не один усталений (чи сказати б сильніше – догматичний) і дозволений “згори” історіографічний образ-штамп (схему) війни, як це було в 40-80-ті рр. ХХ ст., а низку науково опрацьованих історіографічних образів; звідси маємо поліфонію думок, суджень і висновків, розмаїття фактографічної основи та персоналістики. І це - по-перше, а по-друге, їх змістовна складова, пов’язана з подіями 1941-1945 рр., порівняно з радянською добою суттєво змінилася на більш адекватне висвітлення та наповнення текстів власне українськими сюжетами. Відтак підручники з концептуальної і змістовної точки зору стали дійсно українськими. І це притому, що загал авторів не виокремлює українську складову, скажімо, із загальносоюзної історії війни, аж до її гіперакцентації чи ізоляціонізму. Йдеться не про етнізацію української історії війни, а про інше – про досягнення її з позиції України та виокремлення самодостатньої української складової війни, що й передбачає потребу зробити наголоси на такому:

1) Ще напередодні Другої світової постало так зване “українське питання”, яке було досить-таки помітним фактором європейської геополітики кінця 30-х рр. ХХ ст. Його фігурантами були не лише власне українці та їх політичні сили, які прагнули до справедливого вирішення цього питання, але й потужні політичні гравці-держави, як-то: Німеччина, СРСР, Угорщина, Чехословаччина, Польща і Румунія. Найбільш безцеремонно й демонстративно “українське питання” було

розігране Німеччиною й Угорщиною в ході творення Карпатської України в 1939 р. і пактом Молотова-Рібентропа. Втім, як виявилось, торгівля українськими землями продовжувалася і в подальші роки: наприклад, передача Румунії південно-західних районів УРСР (“Трансністрії”) та Північної Буковини вже в ході війни (детальніше див. нижче).

2) Українські землі й українці з початком Другої світової буквально з перших її днів опинилися у вогненному вирі війни. Львів і львівяни, як і інші міста Західної України, Лемківщини, Посяння та інших українських етнічних теренів вже 1-2 вересня 1939 р. потрапили під удари німецької авіації. Значну частину українців – громадян Польщі – було мобілізовано до лав війська Речі Посполитої, відтак вони опиняться по інший бік фронту, на якому були українці-червоноармійці.

3) Україною двічі прокотився вогненний фронт війни. Спочатку майже 13 місяців точилися кровопролитні бої (з червня 1941 р. – по липень 1942 р.), у ході яких ворожі армії захопили територію УРСР, а згодом 23 місяці йшло визволення окупованих земель (з 18 грудня 1942 р. до 28 жовтня 1944 р.). Відтак Україна 36 місяців була в зоні безпосередніх бойових операцій. Вона, і, особливо її людність, зазнала усіх жахів перебування в прифронтовій зоні, чого не знало 90% громадян безмежного СРСР – і в цьому контексті вся українська історія війни 1941-1945 рр. більш трагічна і жахлива, аніж інших народів колишнього Радянського Союзу.

4) На додаток до цього, поглиблюючи трагедію від перебування в прифронтовій зоні, українці змушені були нести ще й ярмо окупації з усіма її “принадами”: неймовірною експлуатацією, уярмленням, винищенням людності краю аж до геноциду, непосильними роботами, грабунками, приниженнями, примусовими вивезеннями на роботи до Німеччини тощо. Чи зазнали всього цього інші союзні республіки СРСР? Питання риторичне, бо з 16 союзних республік Радянського Союзу повної окупації зазнали 6 – Білоруська, Молдавська, Литовська, Латвійська, Естонська та Українська союзні республіки;

5) Як наслідок повної окупації усіх без винятку історичних українських земель, на яких споконвіку проживали співвітчизники, тут перманентно точився рух Опору у різних його проявах аж до відкритого збройного спротиву. Відтак на тимчасово окупованих землях діяло кілька гілок руху Опору, навіть йшла не одна, а зразу кілька війн, під

різними прапорами, з різними гаслами і цілями. Більше того, була серед них і така, що носила ознаки братовбивчої громадянської (маємо на увазі боротьбу поміж радянськими збройними угрупованнями і загонами ОУН-УПА). До числа ж гілок руху Опору треба віднести: а) радянську (підпільно-партизанську) боротьбу проти окупантів, як найпотужнішу і наймасштабнішу; б) боротьбу ОУН і УПА проти окупантів; в) українсько-польське збройне протистояння, в якому перші відстоювали свої права на етнічні території, а другі, відповідно до домовленостей між Москвою і польським урядом у вигнанні (у Лондоні) від 30.06.1941 р., розглядали “креси всходні” як історично свої; г) антиугорську боротьбу на Закарпатті та спротив румунам на Північній Буковині і в “Трансністрії”.

б) Окуповані терени України було розчленовано на 6 зон (територіально-адміністративних одиниць): Західноукраїнські землі (дистрикт “Галичина”) було включено до польського Генерал-губернаторства; на Закарпатті панували угорці; більша частина українських земель підпорядковувалися Рейхскомісаріату Україна з центром у м. Рівне; Північну Буковину було безпосередньо включено до королівства Румунії, під її управління було передано й “Трансністрію”, до складу якої ввійшли колишня Ізмаїльська та Одеська області, західні терени Миколаївської та південні Вінницької областей; східні терени УРСР були під безпосередньою “опікою” Вермахту; усі ці режими хоч і були жорстокими, але не тотожними.

7) Окупація принесла в Україну не лише рух спротиву та умови, що спонукали людину вести боротьбу за фізіологічне виживання, за збереження українців як етносу, але й політику геноциду – винищення євреїв, циган, виморювання голодом військовополонених та ін. Не оминула Україну й колаборація, яка подекуди була своєрідною реакцією на політику радянської влади (особливо на колективізацію, розкуркулення, голодомор, репресії, розстріляне відродження, на те, що кинули мирне населення на поталу окупантам (О. Довженко писав про свого батька, який опинився в окупованому Києві: “Їх кинули на поталу ворогу”), на невдалі, чи сказати б точніше, – трагічні наслідки розвитку подій на фронтах влітку-восени 1941 р., на примусове вивезення оstarбайтерів до Німеччини тощо).

8) Саме в ході Другої світової 1939-1945 рр. Україна завершила збирання в лоні і в територіально-адміністративних межах єдиного державного утворення, яким за статусом союзної радянської соціаліс-

тичної республіки вона в той час була, майже всіх історичних земель. Іншими словами, відбувся процес соборності українських земель. І хоча з точки зору норм міжнародного права він не завжди був бездоганним (мова перш за все про пакт Молотова-Рібентропа), втім, з позиції історичної справедливості й прагнення народу до єднання та життя в межах соборної держави цей факт має цілковите виправдання, яке не може затьмарити навіть тінь Й. Сталіна, причетного до “четвертого поділу Польщі” і долучення західноукраїнських земель до УРСР.

9) Опріч цього, варто наголошувати й на тому, що протягом усієї Другої світової українці зробили кілька спроб здобути незалежність і відродити українську державність. Першою була Карпатська Україна (березень 1939 р.), другою – акція ОУНівців у Львові (30.06.1941 р.). Відомо також про підготовчу роботу мельниківського крила до створення української держави під протекторатом Німеччини після її перемоги над Польщею (прем'єром цієї держави провід призначив Омелян Сеника, а конституцію підготував Микола Сциборський) та про існування на Волині в зоні Запілля Колківської республіки, яку контролювала УПА. Подекуди “зони радянської влади” встановлювали й червоні партизанські загони. А між іншим УРСР, навіть попри окупацію усієї території, зберегла свою матрицю державності і статус союзної республіки шляхом евакуації усіх базових інституцій, структур і центральних органів влади, усієї політичної структури республіканської влади (йдеться як про партійні, громадські, так і державні органи влади). Усі вони після визволення України повернулися й оперативно відновили роботу. Відтак Україна навіть у часи окупації продовжувала своє юридичне існування як союзна республіка.

10) Україна й українська людність у 1945 р. вийшли з війни в статусі Переможця, як до речі й усі інші республіки СРСР; і це – незаперечний факт; як незаперечним є й інше: Україна та її населення зазнали чи не найбільшого лиха, горя, матеріальних і особливо людських втрат порівняно з усіма іншими союзними радянськими республіками, окрім хіба що Білорусії; всього Україна втратила понад 9 млн осіб, або кожного четвертого свого громадянина, при цьому понад 4 млн із них загинули в добу окупації і майже 3 млн – у лавах діючої армії. Величезний внесок УРСР і в Перемогу – близько 6 млн її синів і дочок було залучено до лав Збройних сил СРСР; відтак не випадко-

во Україна ще в 1945 р. стала не просто членом-засновником ООН, але й суб'єктом міжнародної політики.

Завдання, які постають перед сучасною українською історичною наукою та авторами навчальної літератури лапідарно наважимося звести до таких.

Продовжувати послідовне і цілеспрямоване переосмислення історії усієї Другої світової війни, у тому числі і під кутом зору виокремлення й осягнення власне її української складової. Як приклад ще раз повернемося до новели про українське питання напередодні та в ході Другої світової війни. Відомо, що воно було помітним чинником європейської геополітики кінця 30-х рр. ХХ ст., але одночасно й предметом торгу українськими землями, особливо коли йдеться про роль і місце в цьому контексті “ефективного менеджера” – Й. Сталіна. Маємо на увазі примат геостратегічних інтересів Кремля в процесі повернення західноукраїнських земель, Північної Буковини й Бессарабії, а не демонстрацію турботи вождя про українців. Свідченням цього є той факт, що вже 30 червня 1941 р. – ледь почалася нацистська навала! – Й. Сталін по суті офіційно відмовився від “возз'єднаних” земель на користь Польщі; в офіційному документі про це записано було так: “Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 року щодо територіальних змін у Польщі як такі що втратили силу”. Щоправда, пізніше Й. Сталін скористався скандалом з еміграційним урядом Польщі в Лондоні і забув про свої обіцянки повернути полякам ці землі. Втім, торгувати ними та теренами країн Прибалтії він спробував ще раз. У 1942 р. Й. Сталін шукав контактів із Берліном і через Стаменова – посла Болгарії, як союзниці Німеччини, – обіцяв Гітлеру поступитися територіями вищеназваних республік, тобто вчинити так само, як це було зроблено в 1918 р., коли за умовами Брестського миру Україну віддали кайзерівській Німеччині. Мало того, ще у 1939 р. Кремль “виміняв” у Берліна історично українські землі – Посяння, Холм, Замостя, Люблін (вони вже контролювалися Червоною Армією!) в обмін на більш стратегічно вигідний плацдарм – Литву, яка мала для нього значно більший військово-стратегічний інтерес, бо з Литви СРСР мав прямий вихід на кордони Східної Пруссії.

Нагальною і перманентною залишається потреба послідовно позбавлятися радянських догматів, штампів, схем, партійно-класових оцінок тощо. Із надбань радянської історіографії війни варто (якщо б не сказати, конче необхідно) залишати лише те, що набуло непоруш-

них констант, позбавлених спотворень, перекручувань чи адаптованих під партійно-радянські чи новітні партійні стандарти замовлення, як таких, що гальмують адекватне розуміння й висвітлення історичної минувшини.

У цьому ж контексті йдеться і про неприпустимість гіпертрофованої глорифікації та героїзації історії війни як і про примітивну перестановку знаків плюс на мінус, “скидання” з п’єдесталів історії одних (головно червоних героїв) і вип’ячування інших, що веде до викривлень історичних подій і створення... нових “білих плям”. До цього призводить певний радикалізм окремих науковців і повне викидання з історіографії війни партійно-радянської складової (особливо коли йдеться про роль і місце ВКП(б) і комсомолу в минулій війні). Подібні операції скоріше нагадують такі собі “зачистки” чи, радше б сказати, “стерилізації” історичних текстів, а відтак руйнують історичну пам’ять на потребу сучасної неокон’юнктури. Наразі нерідко спостерігається не заповнення “білих плям” як продукту радянської історіографії, а процес творення нових лакун замість старих, чого варто уникати.

Одне з надзавдань, яке стоїть перед спільнотою науковців і викладачів історії, є пошук шляхів і способів до досягнення інтегрованої історії усіх українців і українських етнічних земель. Це вимагатиме розставлення нових акцентів і зміни наголосів у історичних дискурсах, а точніше: не артикулювати увагу лише на історії УРСР та її громадян – і тільки на них! – у добу війни, а гармонізувати історію і більш збалансовано показувати долю усієї української людності в добу 1939-1945 рр., у тому числі і тієї, що жила поза межами Радянської України. Це дасть змогу: а) увиразнено показати історичні корені та генезу такого специфічно українського явища, як тяга до соборності та походження власне самого “українського питання”; б) пояснити, чому певна частина етнічних українців у роки Другої світової опинилася по різні боки лінії фронту (мова про українців – громадян Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини, які були мобілізовані до лав війська цих держав і змушені були воювати проти радянських воїнів), а з іншого боку, – наголосити на трагізмі, якого зазнали українці внаслідок примусових переселень у Польщі.

І нарешті, останнє: в Україні вже давно точаться не лише суто наукові дискусії щодо історії України в добу війни, але, на жаль, і спроба політизації цих сторінок нашої минувшини (1939-1945 рр.).

Як найбільш промовистою ілюстрацією до цієї тези є спроба окремими партіями (головно лівими) заборонити переписування історії війни(?!), що криє за собою намагання зберегти “єдино вірне” її потрактування в дусі й річищі постанов ЦК КПРС. Історія України 1939-1945 рр. стала чи не найгострішим полігоном політичних баталій. Тут зійшлися не лише крайнощі – “ліві” і “праві”, – тут маємо ще й нав’язування “єдино вірних”, а до того ж ще й політично й партійно прикрашених схем і висновків, що зовсім не відповідає іманентним потребам самої історичної науки, яка має свої власні теоретико-методологічні засади пізнання і визнає як позитивний факт наявність різних поглядів і власне саму наукову поліфонію думок і суджень, дискусій тощо. Втім у сучасній Україні сталося так, що політика вже вкотре стала чинником втручання в науку і тиску на неї, в результаті чого історія війни (особливо!) опинилася між наукою і політикою. Звичайно, і науковець, і викладач історії мали би стояти поза політикою, але в переобтяженому політичними зіткненнями українському сучасному середовищі, в пошматованому політиками соціумі витримати в цьому хорі суто науково виважену ноту дуже важко, бо науковець і вчитель живуть саме в цій спільноті. Н. Яковенко, розмірковуючи над цією проблемою, зауважила так: в ідеалі історик – “[...] це людина без політичної заангажованості; як закликав колег ще у II ст. н.е. Лукіан із Самосат, доки історик пише свою працю – він має бути чужинцем, у якого немає батьківщини і який не має жодного закону, окрім самого себе [...]. Але, – додає вона, – насправді такої стерильності ніколи й нікому не вдалося досягнути. Втім, ідеал не відмінюється – і про це треба пам’ятати, щоб вчасно хапати себе за руку, коли надто заносить”. А почасти заносить і “лівих”, і “правих”. Тож не випадково, що саме на полі історії війни 1939-1945 рр. і точиться найбільш затяте і наукове, і політичне протистояння. Частими є й такі зіткнення, що виходять за межі здорового глузду: одні відстоюють сталінсько-брежнєвську ортодоксію (православ’я в його позарелігійній інтерпретації) та історико-партійні (КПРС) догмати, інші – сповідують позаідеологічні цивілізаційні дослідницькі виміри, але є й прихильники націоналістичного нарративу. Усі ці чинники й простежуються як у науковій, так і навчальній літературі, і до певної міри ускладнюють роботу викладачів. Утім, подолати їх – цілком посильне завдання. Науковці і викладачі мають для цього усі підстави.

Примітки

1. Нариси історії України: Навчальний посібник для студентів вузів та учнів середніх шкіл. – Тернопіль, 1991; Історія України. Курс лекцій у двох томах. – Т. 2. – К., 1992; Історія України: Матеріали до підручника для 10-11 класів середньої школи / Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. - К., 1992; Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1996; Історія України. / Кер. автор. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996; Історія України: Навчальний посібник / В. Верстюк та ін. – К., 1997; Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999; Шевчук В.П., Тараненко М.Г.. Історія української державності. Курс лекцій. – К., 1999; Уривалкін О.М., Конончук І.М. Історія України від стародавніх часів до XXI століття. – Ніжин, 2003; Історія державності України / За ред. О.М. Бандурка. – Харків, 2004; Рибак І.В., Матвеев А.Ю. Історія України. – К., 2005; Історія України / Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. – К., 2005; Історія України та її державності / За ред. Л.Є. Лещинського. – Львів, 2005; Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять / За ред. В.М. Литвина. - К., 2006 та ін.

УДК 94(477)''1939/1945'':33

Ігор Ветров
(м. Київ)

До проблеми організації управління економікою СРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)

Розглядається проблема організації керівництва радянською економікою в умовах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Аналізуються чинники, що впливали на ефективність військово-економічної діяльності.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, економіка, Державний Комітет Оборони, наркомати.

Ветров И.Г. (г. Киев). К проблеме организации управления экономикой СССР в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.).

Рассматривается проблема организации руководства советской экономикой в условиях Великой отечественной войны 1941-1945 гг. Анализируются факторы, влияющие на эффективность военно-экономической деятельности.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, экономика, Государственный Комитет Оборони, наркоматы.

Ighor Vetrov (Kyiv). To the problem of organization of the USSR economy management during The Great Patriotic War (1941-1945).

The problem of organization of The Soviet economy management on conditions of The Great Patriotic War (1941-1945) is examined. Factors of influence on strategic activity efficiency are analysed.

Keywords: The Great Patriotic War, economy, State Committee of Defensive, narkomaty.

Сфера управління економікою є надзвичайно складним феноменом, що охоплює не тільки владні структури, наділені певною компетенцією, а й алгоритми, форми і засоби, за допомогою яких вона реалізується. Аби зазирнути за лаштунки механізму керівництва важкою індустрією в 40-50 рр ХХ ст., слід реконструювати ієрархію вищих органів влади та з'ясувати їхні повноваження. Методологічні підходи, запропоновані радянськими суспільствознавцями, потребують постійної корекції, оскільки часто маємо справу з евфемізмами, позиціонуванням бажаного за дійсне, надмірну ідеологізацію. Так, автори книги “Джерела перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.” визнають, що радянська держава була головним знаряддям у руках Комуністичної партії і народів СРСР у досягненні “перемоги соціалізму”. А от далі – вже симптоматична декларативна риторика: “Радянська форма політичної організації соціалістичного суспільства давала можливість залучення найширших мас до управління державою. Побудова державних органів в СРСР здійснювалась на основі демократичного централізму, що забезпечувало тісний зв'язок Радянської держави з народними масами та їхній контроль за діяльністю державного апарату” [1].

Незважаючи на всі переконання, що система державного управління більшовицького зразка практично не мала вад, на ділі все виявлялося складніше. Всі важелі реальної влади зосереджувалися в політбюро ЦК ВКП (б). Задля дотримання юридично-формальних норм, зафіксованих в Конституції 1936 р. законодавчою компетенцією наділялась Верховна Рада СРСР, а виконавчою – Рада Народних Комісарів СРСР. Стало вже загальним правилом писати про дублювання функцій різних відомств у процесі вирішення тих чи інших економічних завдань. Та й поява спільних постанов ЦК ВКП (б) і РНК СРСР, що стала звичною практикою, при уважному розгляді викликає бага-

то запитань (ну для чого вищому партійному органу втручатися в деталі суто економічних рішень?!). А він не тільки втручався, а з самого початку визначав (!) усі основні параметри кожного більш-менш політичного кроку в економічній сфері, хоча, як правило, це збільшувало час узгодження, проходження документів лабіринтами різних інстанцій, дублювало схему ухвалення рішень, до межі бюрократизувало цю, по суті, технологічну процедуру, й політизувало її.

Початок німецької агресії на повний зріст поставив альтернативу: чи й надалі тримати недоторканими “ялові”, але “священні корови” більшовицької господарської системи, чи відмовитись від шкарлупи всього зайвого і непродуктивного, що заважало ефективно функціонувати управлінському механізму. Створення “Державного Комітету Оборони” вирішило проблему на користь другого підходу. ДКО зосередив у своїх руках всю повноту політичної, адміністративної, господарської та військової влади, що дозволило одним складом найближчих соратників Сталіна вирішувати весь спектр питань і домагатись термінового втілення ухвалених рішень у життя. У його віданні перебували питання, пов’язані з війною, господарським життям, зовнішньою та внутрішньою політикою, ідеологічною роботою, підготовкою резервів для армії, забезпеченням фронту всім необхідним, заходами з удосконалення структури збройних сил, розстановкою військових кадрів. Комітет визначав загальний характер і спрямування військового будівництва й діяльність армії, основні напрями розвитку воєнної економіки. ДКО очолив Й. Сталін, який одночасно залишався Генеральним секретарем ЦК ВКП (б) і Головою РНК СРСР. Всі члени ДКО входили також до складу політбюро ЦК ВКП (б) і були заступниками Голови РНК СРСР, що дозволяло розмежовувати їхні функції, уникати дублювання, генерувати оптимальні рішення.

Й до того централізована система керівництва держави набула, здається, вищого ступеня концентрації влади в руках вузького кола осіб, хоча остаточне слово практично завжди залишалось за вождем. Навіть з урахуванням того, що Сталін мав звичку зустрічатись і радитись з тими, хто очолював чи вів певний напрям роботи, його рішення далеко не завжди були вивіреними й продуманими. Вольовий безапеляційний стиль керівництва залишав місце для недомовок, замовчування, а той дезінформації з боку підлеглих, які просто боялися “господаря”. Все це створювало умови для помилкових, несвоєчасних, некваліфікованих вказівок у такій специфічній сфері як важка індустр-

рія. Втім, успіхи індустріалізації, здається, остаточно переконали радянського лідера у тому, що він безпомилково орієнтується в питаннях економічної стратегії, а широкомасштабні маневри в роки війни, пов'язані з перебазуванням цілих галузей виробництва у східні райони країни та успішне відродження ВКК, ствердили в думці, що неподоланих перешкод у цій сфері не існує.

Та не відмовляючи Сталіну в здатності швидко вчитися й засвоювати уроки, у стратегічній інтуїції, все ж слід звернути увагу на обставину, яку послідовно замовчували історики доперебудовних часів. Йдеться про його концептуальні підходи до балансу виробничої і соціальної сфер. У їхній основі лежав беззаперечний імператив групи "А", й периферійний, залишковий принцип забезпечення матеріальних потреб населення. Іншими словами, народ завжди був жертвою, заручником геополітичних амбіцій вождя, а його корінні інтереси – розмінною монетою внутрішньополітичного курсу.

Перерозподіл та більш чітке окреслення функцій та повноважень різних ланок державного апарату з їхньою переорієнтацією переважно на оборону країни дало можливість максимально використати мобілізаційний ресурс. Військова функція в той же час тісно перепліталася з господарсько-організаторською, підпорядковуючи діяльність усіх відомств єдиному завданню – захисту Батьківщини.

З огляду на викладене важливо окреслити місце і роль союзного та республіканського урядів у період війни. Призначений 6 травня 1941 р. на посаду Голови РНК СРСР Й. Сталін упродовж усієї війни виконував ці обов'язки. На початковому етапі війни він мав 14 заступників, з числа яких було сформовано Бюро Раднаркому у складі 7 осіб. Членами союзного уряду вважалися всі наркоми союзних і союзно-республіканських наркоматів, секретар ВЦРПС, а також голови і начальники відповідних комітетів та головних управлінь, що діяли безпосередньо при уряді. Оскільки Сталін зосередився на роботі у ДКО і Ставці Верховного Головнокомандування, практична робота в уряді лягла на плечі його заступників А. Андрєєва, М. Вознесенського, А. Косигіна, А. Мікояна, В. Молотова та інших членів Бюро РНК СРСР.

У СРСР постійно вівся пошук оптимальних форм управління економікою. Якщо на час XVIII з'їзду партії налічувалося 34 союзних і союзно-республіканських наркоматів, то на початок війни – 43. Крім

того, при РНК СРСР діяли комітети й управління, що займалися питаннями культури, мистецтва, освіти і т.д. [2]

Військові умови не викликали докорінної реконструкції державного апарату. Процес структурних змін проходив у руслі оптимізації діяльності різних ланок: створювалися нові й ліквідовувалися зайві органи, відбувалась адаптація методів і форм діяльності установ, перерозподіл та уточнення їхніх функцій. За словами виконуючого обов'язки Голови державної штатної комісії при РНК СРСР А. Зверєва “організаційне облаштування управлінського апарату значною мірою спростилося. Зайві, не потрібні ланки були відсічені, паралельно діючі частини злиті, штати різко скорочені” [3].

Відчутно змінився і стиль роботи державних структур для яких все більш характерними, стали сувора централізація, виконавська дисципліна й відповідальність, максимальна оперативність, єдиноначальність.

Однією з головних ланок, на які покладалася реалізація всіх економічних рішень, стали наркомати. Як правило, їх очолювали талановиті організатори, науковці, конструктори, інженери, а також представники партійної номенклатури А. Андрєєв, С. Акопов, М. Байбаков, І. Бенедиктов, Б. Ванников, В. Вахрушев, С. Гінзбург, П. Горемікін, А. Єфремов, Д. Жимерін, А. Зверєв, В. Зотов, М. Кослаков, І. Ковальов, П. Ломако, В. Малишев, Г. Митєрєв, І. Носенко, П. Паршин, М. Первухін, І. Пересипкін, І. Седін, І. Тевосян, Д. Устинов, А. Шахурін, З. Шашков, П. Ширшов та інші.

Не можна не погодитися з твердженням радянських істориків про те, що “соціалістичний лад створив не тільки нову матеріальну базу суспільства, але і новий тип, новий стиль господарського керівництва та управління” [4]. Щоправда, сьогодні ми маємо можливість неупереджено схарактеризувати якості, притаманні сталінським наркомам. Безумовно, вони володіли необхідними управлінськими навичками і фаховими знаннями. Однак від них вимагалось значно більше, ніж від їхніх колег у буржуазних державах: політична лояльність, безумовна покірність “волі партії” (читай – вождя), вміння чутливо вловити політичну кон'юнктуру й безпомилково задовольнити настрої “Господаря”, а то й відмова від особистих принципів. Керівники вищої господарської ланки (наркоми, їхні заступники, начальники управлінь, трестів, комітетів), без перебільшення, “ходили по лезу ножа”, десь глибоко в душі приховуючи постійний страх за своє життя і долю рі-

дних та близьких. За цих умов брати на себе відповідальність за ризиковані чи сумнівні рішення і проекти міг далеко не кожен. Можливо, саме ці обставини не тільки скасували ініціативу, а й продовжували тяганину, численні міжвідомчі узгодження, бюрократизм, що стали “родовими плямами” радянського стилю керівництва.

Війна значною мірою змінила ситуацію, але не викорінила до кінця негативні явища, про які йшлося. Усвідомлюючи необхідність змін, союзний уряд 1 липня 1941 р. прийняв постанову “Про розширення прав народних комісарів СРСР в умовах воєнного часу”. Документ передбачав більшу автономність наркоматів під час вирішення питань розподілу та перерозподілу людських, матеріальних та фінансових ресурсів, необхідних для прискореного виконання планових завдань. Одночасно підвищувалась відповідальність наркоматів за результати діяльності підпорядкованих їм підприємств [5]. 18 липня 1941 р. правочинність постанови поширювалася й на наркомати УРСР і РРФСР.

У період війни змінювалася кількість наркоматів, їхня структура й повноваження. Так, з цілком зрозумілих причин радянське керівництво пішло на створення окремого наркомату танкової промисловості СРСР. Наркомат загального машинобудування перетворили в наркомат мінометного озброєння СРСР. Зазнали трансформацій союзні наркомати верстатобудування, а також внутрішніх справ і державної безпеки. Загальна кількість усіх загальносоюзних і союзно-республіканських наркоматів на кінець війни становила 44.

Уряд Радянського Союзу також мав у своєму підпорядкуванні комітети, ради, комісії, управління, сформовані у передвоєнні роки. Безпосереднє відношення до важкої індустрії мали Комітет у справах геології, Всесоюзний комітет стандартів, Комітет у справах мір та вимірювальних приладів, а також управління трудових резервів, геодезії і картографії, військового будівництва, державних матеріальних резервів та інші. Фінансові операції, пов’язані з капіталовкладеннями у важку промисловість, здійснювались через Промисловий банк.

Умови воєнного часу вимагали неординарних рішень, пошуку нових організаційних форм, мобілізації, збереження й відновлення економічного потенціалу. У зв’язку з цим 1941 р. виникли Рада з евакуації (24 червня), Комітет з обліку й розподілу робочої сили (30 червня), Комітет з евакуації запасів продовольства, сировини, промислових товарів (25 жовтня), Комітет з розвантаження транзитних вантажів

(25 грудня), а пізніше – Транспортний комітет при ДКО (лютий 1942 р.), Надзвичайна державна комісія зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників (листопад 1942 р.), Комітет з відновлення господарства в районах, звільнених від німецької окупації (серпень 1943 р.) та інші [6].

Визначальним принципом соціалістичної економіки вважалася плановість. У роки війни уряд відмовився від 5-річного планування відповідно до ситуації, що склалася, перейшов до короткотермінових – річних та квартальних – планів. Після процедури їхнього розгляду й затвердження РКН СРСР та ДКО (в союзних республіках – їхніми урядами) такі плани набували статусу закону. Підготовка проекту планів накладалася на Держплан (Державну планову комісію) СРСР. Головне завдання Держплану полягало в тому, щоб на підставі раціональних планових рішень забезпечити міжгалузеву кооперацію з метою оперативного задоволення потреб військово-промислового комплексу. Конкретизація цієї місії здійснювалась шляхом вироблення планів випуску боєприпасів, військової техніки і спорядження підприємствами різного підпорядкування. Крім того Держплан мав контролювати стан матеріально-технічного забезпечення виробництва.

На початку війни всі перелічені органи зосередили основну увагу на переведенні потужностей цивільної промисловості на випуск військової продукції. Це було пов'язане з докорінною трансформацією технологій, новаторськими інженерними рішеннями, організацією постачання нових сировинних ресурсів, спеціальної підготовки ІТП та кваліфікованих робітників. Йшлося про зміни профілю сотень промислових об'єктів та існуючої інфраструктури, причому в найстисліші терміни [7].

Та все ж провідну роль в організації виробництва в роки війни відігравала РНК СРСР, до компетенції якої входили розгляд і затвердження “народногосподарських планів” виробництва й розподілу, державного бюджету, кредитування всіх галузей економіки, в тому числі важкої індустрії.

Найскладнішим завданням виявилось перебазування промислових об'єктів, сировини і матеріалів для них на схід, а також як найшвидшим їх введенням у дію. Раднарком СРСР розробляв та здійснював заходи щодо економії кольорових металів, пального, використання місцевої сировини та енергоресурсів, спорудження нових підприємств. При цьому особлива увага приділялась створенню металургій-

них об'єктів у тому числі феросплавних, марганцевої та рудних баз, розвитку видобутку вугілля, зведенню електростанцій та електромереж [8].

У зв'язку з війною ускладнилася діяльність вищого органу країни – Верховної Ради СРСР. Упродовж війни відбулося тільки 3 сесії – 9-та (червень 1942 р.), 10-та (січень-лютий 1944 р.) й 11-та (квітень 1945 р.). У цій ситуації основне навантаження лягло на Президію Верховної Ради СРСР, яка ухвалювала укази в широкому діапазоні питань економічного розвитку та ВПК зокрема. До компетенції Президії входило запровадження воєнного стану й визначення його режиму, питання державного будівництва, створення нових наркоматів у країні та союзних республіках, призначення народних комісарів, здійснення адміністративних і територіальних змін, нагородження працівників тилу, науковців, військовослужбовців, а також колективів промислових підприємств та багато інших питань. На Президію покладался контроль за тим, щоб усі розпорядження і установи вищих і республіканських державних органів відповідали конституційним нормам та існуючому законодавству. Вона безпосередньо керувала роботою Президій Верховних Рад союзних республік, давала керівні вказівки органам державного управління, місцевим Радам депутатів трудящих про перебудову діяльності відповідно до умов війни.

Нині не прийнято писати про місце та роль Комуністичної партії у житті воєнного суспільства. Однак, коли йдеться про аналіз механізму функціонування управлінських структур, які вирішували комплекс найскладніших господарських завдань, така позиція видається неконструктивною. Незважаючи на те, що про діяльність ВКП(б) й КП(б)У в роки війни написано багато, донині деякі суттєві моменти залишаються не артикульованими.

Не заперечуючи “керівної і спрямовуючої ролі” партії в цілому, необхідно звернути увагу на одну принципову обставину: якщо у передвоєнний період ВКП (б) функціонувала за статутними приписами хоча б формально, то під час війни її керівні органи “розчинилися” серед багатьох інших, у тому числі надзвичайних інституцій. У цей час не скликалися з'їзди партії, пленуми ЦК, а Генеральний секретар ВКП (б) Й. Сталін одночасно обіймав також посади Голови союзного уряду РНК (СРСР), Голови ДКО, Голови Ставки Верховного Головнокомандування, Верховного Головнокомандувача.

Чи означало це зміну місії партії? Аж ніяк. Швидше можна говорити про підвищення відповідальності ролі партійних органів у всіх сферах державного управління в умовах війни. Однак концентрація влади в руках Сталіна і його найближчих соратників (усі вони також мали відповідальні посади у перелічених органах) зайвий раз унаочнила справжній стан речей. Фактично “керівну і спрямовуючу роль” відігравала не ВКП (б), а жменька кремлівських «небожителів», які вміло використовували партійний апарат і рядових партійців у своїх цілях. Партій апарат і члени партії виступали в якості провідників лінії фактичних “вершителів долі” з Кремля.

За офіційними даними 83,7 % членів і кандидатів у члени партії у довоєнний час були зайняті у різних галузях господарства. В роки війни основна маса комуністів – 81,8 % – зосередилось у збройних силах і галузях виробництва, що безпосередньо працювали на армія та флот [9]. Своєрідними “політичними комісарами” на виробництві стали парторги ЦК партії, які в найскладніший період війни були надіслані на 1170 великих підприємств [10].

Таке політичне представництво ВКП(б) в економічних структурах створювало можливості для реалізації вказівок з центру і мобілізації величезних людських ресурсів.

Примітки

1. Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945. – М., 1985. – С. 12.
2. Указ. соч. – С. 17-18.
3. Большевик. – 1942. – №3. – С. 28.
4. Там же.
5. Директивы КПСС, Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917-1959 гг.). – М., 1957. – Т.2. – С. 704, 707.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1941-1954 – Т. 6. – С.6; Коммунистическая партия Советского союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1941-1954. – М., 1971. – С. 17-19; Тыл Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне, 1941-1945. – М., 1977. – С. 188; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1942. – 7 ноября; СП СССР. – 1943. – № 13. – С. 231.
7. Аракелян А.А. Управление социалистической промышленностью. – М., 1947. – С. 113.
8. Кравченко Г.С. Военная экономика СССР. – М., 1961. – С. 93.
9. КПСС: Справочник. – М., 1971. – С. 99.

10. История Коммунистической партии Советского Союза, 1941-1945гг.: В 6-ти Т. – М., 1961. – Т.2. – С. 143.

УДК 94(477)''1917/1921'':002

Сергій Сегеда

Преса Української Повстанської Армії і часописи українських збройних формувань 1917-1921 рр.: наступність мети і традицій

У статті зроблено спробу на основі аналізу історіографічних досліджень та періодичної преси українських збройних формувань ХХ ст. порівняти основні аспекти та напрями діяльності пресових видань УПА з діяльністю військових часописів 1917-1921 рр. і розкрити проблему наступності в розвитку української військової преси.

Ключові слова: історіографічний аналіз, українські збройні формування, військова преса, інформаційно-пропагандистське забезпечення, УПА.

Сегеда С.П. (г. Киев). Пресса УПА и издания украинских вооруженных формирований 1917-1921 гг: преемственность целей и традиций.

В статье сделана попытка на основе анализа историографических исследований и периодической печати украинских вооруженных формирований ХХ в. сравнить основные аспекты и направления деятельности изданий УПА с деятельностью военных изданий 1917-1921 гг. и раскрыть проблему преемственности в развитии украинской военной прессы.

Ключевые слова: историографический анализ, украинские вооруженные формирования, военная пресса, информационно-пропагандистское обеспечение, УПА.

Segeda S. (Kyiv). Press UPA and news-paper Ukrainian armed forces 1917-1921 period: the continuity of goals and traditions.

The paper attempts based on analysis of historiographical studies and periodicals Ukrainian armed forces of the twentieth century, comparing the main aspects and activities of the UPA publications to the military publications 1917-1921 periods and reveal the continuity in the development of the Ukrainian military press.

Key words: historiographical analysis, the Ukrainian armed forces, military press, information and propaganda support, UPA.

Кожна ідея визвольного руху для успіху потребувала популяризації. Вся ідеологічно-пропагандистська робота в українських збройних формуваннях першої половини ХХ ст. і серед населення велася в основному двома способами: усно та за допомогою друкованих засобів – листівок, газет, журналів, брошур. У статті вперше здійснено спробу проаналізувати пресу УПА, висвітливши її спільні риси з українською військовою пресою 1917-1920 рр., розкривши їх зв'язки, наступність у становленні проблемно-тематичних напрямів, засад формування авторського колективу та керівництва пресою, тим самим обґрунтовуючи важливість спадкоємства сучасних українських військових видань з їхніми попередниками, що виходили в періоди збройної боротьби за державність України у ХХ ст.

Протистояння ідеологій породило полярний характер виступів і публікацій щодо діяльності УПА та інформаційно-пропагандистського забезпечення війська. У працях учених радянського періоду весь український національно-визвольний рух, в тому числі й боротьба УПА, трактувався як робота спецслужб імперіалістичних держав з метою антирадянської діяльності. Наукові праці підмінялися політичною публіцистикою, що очорнювала український повстанський рух. Про часописи УПА радянські вчені прагнули не згадувати, щоб не давати посилання на це історичне джерело. Сама діяльність українських націоналістів висвітлювалася тенденційно, замовчувалася її антифашистська спрямованість[39; 7; 18].

Праці, написані безпосередніми учасниками визвольних змагань та вченими діаспори, що мали доступ до документів та могли ними оперувати, містять об'єктивну інформацію про боротьбу ОУН та УПА. Це, зокрема, роботи В. Вериги [3], Я. Гайваса [4; 5], З. Книша [11], В. Кука [13], М. Лебеда [14], С. Мечника [19], П. Мірчука [20], Є. Стахіва [32, 33]. Л. Шанковського [40]. П. Содоль [30], приміром, уклав список авторів та редакторів часописів УПА, детально охарактеризував доступні підпільні публікації.

Новий етап дослідження історії УПА розпочався після відновлення незалежності України. Відкрилися архівні фонди, на базі яких написали ґрунтовні роботи П. Брицький [2], А. Кентій [9], Ю. Киричук [10], М. Коваль [12], О. Лисенко [15], В. Малюга [16, 17], А. Русначенко [25], В. Сергійчук [28], Ю. Сливка [29] та ін. Окремі аспекти діяльності преси УПА розглянули у своїх працях

В. Деревінський [8], В. Мороз [21], Ю. Романишин [24], О. Стасюк [31] та ін.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ) містить значний масив документів, що стосуються діяльності УПА, зокрема це фонд 3833 „Крайовий провід ОУН на українських землях”. У Державному архіві Служби Безпеки України у місті Києві теж виявлено документи, що стосуються досліджуваної тематики: справи 372, 376, 398 “Збірки документів про структуру і характер антирадянської діяльності ОУН-УПА”. Він містить накази, інструкції, звіти, програми для вишколу кадрів, що дають можливість робити обґрунтовані висновки щодо використання військової преси в пропагандистській діяльності. Матеріали листівок, часописів також проливають світло на становлення преси УПА та її місця в пропагандистській діяльності військових формувань.

Військова преса мала переваги серед форм агітації: дозволяла при мінімальних затратах і використанні невеликої кількості осіб охопити численну аудиторію, крім того, написане можна прочитати знову, щоб уточнити чи підтвердити певне повідомлення. Сам вихід часопису піднімав авторитет підрозділу, який видавав газету чи журнал, бо це переконувало й особовий склад, і населення в його можливостях, силі.

Архівні документи свідчать, що у перші дні війни ОУН досягла успіхів у пропагандистській роботі в основному на західноукраїнських землях [36, арк. 8-12]. Цьому посприяв той факт, що ще з 1939 р., після включення західноукраїнських земель до складу УРСР, ОУН зберегла в цьому регіоні достатньо струнку систему підпілля [22, с. 127-138] і, як стверджує М. Попович, “успадкувала все те, що лишилося від напівспортивних, напіввійськових організацій “Луг”, культурницьких “Просвіт” з їх бібліотеками і клубами, драмгуртками і хорами, нарешті, зв'язки з греко-католицькою церквою» [23, с. 499].

Організаційні підвалини преси УПА було закладено ще до німецької окупації України, а традиції військової преси закладалися і відшліфовувалися ще за часів визвольних змагань 1917-1920 рр., коли преса українських збройних формувань пройшла своє зародження і становлення [26, арк. 56-63]. В основному це традиції преси УСС та УГА. Також преса УПА ідеологічно спирається на видання, що виходили у формуваннях “Поліської Січі”, загонах А.Мельника та С. Бандери (газета “Сурма”, орган “Поліської Січі”, що з 1941 р. вихо-

дила в Сарнах, газета “Гайдамаки”, що видавалася з літа 1941 р. в формуваннях Т. Бульби-Боровця, часопис мельниківців “Боеві вісті”(1942 р.) тощо).

Такі часописи, як “До зброї” та однойменний бюлетень, що виходив не періодично, “Вільна Україна”, “За самостійну Україну” – органи ОУН, теж були серед періодичних видань, які були основою для преси УПА. Хоча за своєю метою українські військові часописи часів визвольних змагань 1917-1920 рр. і видання УПА мають багато спільного, однак кардинально нові умови, в яких вели діяльність військові видання УПА, вимагали нового підходу до створення, функціонування, тематики видань. Зокрема, для випуску газет УПА більш масово застосовувалися компактні пересувні друкарні, які також використовувалися і в часи активного пересування військ УНР [27]. Основними недоліками були малі накладі видань та порушення періодичності виходу в світ у зв’язку зі складними умовами боротьби.

Серед видань УПА умовно можна виділити центральні (видання Головного Командування УПА) і регіональні (газети окремих бойових підрозділів УПА). За характером часописи були інформаційні, пропагандистські, гумористично-сатиричні (окремі для старших вояків і для молоді), навчальні (для керівного складу).

Варто зазначити, що часописи УПА виходили на досить високому рівні, якщо врахувати складні умови, в яких вони створювалися. Більшість часописів призначалася для широкого загалу, однак складні теоретичні статті були важкі для розуміння селян. Правда, більшість журналів через масштабність публікацій та високий теоретичний рівень виконували в основному не агітаційну, а організаційну роль, мали значення як навчальний матеріал. Роль преси у цьому випадку ефективніше виконували листівки, які були зрозумілі різним прошаркам суспільства і не потребували значних затрат на друк. Вони містили матеріали інформаційного, роз’яснювального характеру, також мали популярність листівки-заклики, листівки-карикатури.

Центральними виданнями УПА можна визначити журнали: “Ідея і чин” (1942-1946 рр.), “До зброї” (1943 р.), “Повстанець” (1944-1946 рр.), “Український перець” (1943-1945 рр.), “Осередок інформації і пропаганди” (1948-1951 рр.). Регіональними газетами були “За самостійну Україну”, “Інформатор”, “Бюлетень”, які видавалися 1942 р., журнали “Вісті”, “Юнак”, що виходили 1943 р., газети “За Українську державу” (1944 р.), “На чатах” (1946 р.), “На зміну” (1946

р.), “Молодий революціонер” (1948 р.). До дивізійних видань можна віднести: “Шлях перемоги”, “Чин зброї” (Група “Говерля”), “Стрілецькі вісті”, “Літопис УПА” (Група “Буг”), “Лісовик” (Група “Сян”), “Чорний ліс” (Станіславський відділ), тощо. У 1943 р. вийшли видання військових відділів ОУН А. Мельника “Військові вісті” та “Соборна Україна” [1, с. 43]. З серпня того ж року видавався часопис армії Т. Бульби-Боровця “Оборона України” [6, с. 193]. Досі науковці знаходять в архівах нові видання УПА, про які раніше не згадувалися в дослідженнях. Приміром так було виявлено гумористично-сатиричне видання “Гоп-гоп”, журнали “Легенда”, “Бойовик”, “Легінь”.

УПА в своїй боротьбі одне з чільних місць віддала методам і засобам інформаційно-роз’яснювальної діяльності, яка була необхідна для зниження тиску гітлерівської та більшовицької пропаганди, для забезпечення всебічної і повної підтримки з боку населення. Друкованій пропаганді у цій діяльності належало головне місце. Існувала і цензура за виданнями УПА, за що відповідав 6 відділ (виховний) штабів різних рівнів. Дописували до часописів і вояки УПА, і керівники ОУН та УПА, найвидатнішими підпільними публіцистами були Я. Бусел (“Галина”), О. Дяків, М. Дяченко (“Марко Боєслав”), М. Дужий, П. Федун-Полтава, Я. Старух та ін. Більшість матеріалів, зважаючи на воєнний час, друкувалися без підписів, деякі були підписані криптонімами чи псевдонімами.

Спільним у військової преси двох періодів визвольних змагань за українську державність було те, що до її діяльності так чи інакше були залучені майже всі керівні діячі. Однак, на відміну від військових видань УНР і ЗУНР, преса УПА не могла видаватися легально, тому деякі видання виходили за межами України (наприклад, “Сурма”, “Юнак”), решта друкувалися в умовах суворої конспірації. Якщо в 1917-1920 рр. військова преса не була єдиною за ідейним напрямом публікацій, зустрічалися як випадки співпраці між виданнями Армії УНР та УГА, так і полеміки, взаємної критики публікацій (приміром, орган УГА “Стрілець” [34] критикував виступи преси армії УНР), то преса УПА відзначалася більшою цілісністю ідейно-політичних засад. Рівень професіоналізму авторів та редакторів теж був досить високим. Для публікацій української військової преси першої половини ХХ століття властивим був синкретизм жанрів, що пояснювалося поставленими перед пресою завданнями.

Спільними тематичними напрямками, які висвітлювалися у військовій пресі УНР, ЗУНР та УПА були: тема боротьби за державність України; злочини окупантів, які посягають на державність; відтворення ходу боротьби, увіковічення бойових подвигів воїнів; протидія більшовицькій, польській пропаганді; піднесення почуття патріотизму народу через звернення до героїчних подій минулого (зокрема, у пресі УПА до визвольних змагань 1917-1921 рр.); проблеми польсько-українських відносин; виховання української молоді.

Крім того для преси УПА були властиві власні тематичні напрями, спричинені ситуацією, в якій діяла преса: роз'яснення характеру війни між Німеччиною і Радянським Союзом, яким байдужа доля України та інших держав; злочини німецьких загарбників; боротьба УПА проти московських поневолювачів, військ НКВД та регулярних частин Червоної армії [37]; розкриття суті діяльності партизанів, яких використовувало радянське керівництво у своїй грі, схвалення їх боротьби з німцями і прагнення пояснити, що не варто боротися за зміну одного окупанта іншим [38]; пояснення антинародної сутності політики Сталіна (голодомор, табори, терор), невідповідності проголошуваних ними принципів з реальним життям; таврування політики більшовиків, спрямованої на русифікацію українців; захист греко-католицької церкви, висвітлення її ролі у справі виховання нації [35].

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна констатувати, що преса українських збройних формувань 1917-1920 рр. і видання УПА, незважаючи на різні шляхи виникнення та умови діяльності, ставили перед собою головну спільну мету: інформаційно-пропагандистське забезпечення українського війська у боротьбі за державність України, пропаганда української національної ідеї серед військових і цивільного населення.

Військова преса УНР та ЗУНР, хоч і виходила в складних умовах боїв, та все ж це була преса державних військових формувань і вона могла розраховувати на хоч і небагатий ресурс держави, преса ж УПА діяла на окупованій території, підлягала переслідуванню. Знищувався як особовий склад редакції, так і матеріально-технічна база. Проте у діяльності простежувалися спільні риси: співпадали принципи керівництва пресою, засади формування авторського колективу, основні проблемно-тематичні напрями публікацій тощо.

УПА, спираючись на досвід діяльності військових часописів-попередників, змогла у важких умовах налагодити справу видавниц-

тва своєї преси на високому рівні, що дало їй могутню зброю у боротьбі за Українську державу. Як і видання українських збройних формувань, які боролися за незалежність України, сучасна військова преса має на меті через пропагандистські методи змінювати боєготовність особового складу армії та обороноздатність нашої держави. Тому опора сучасних військових ЗМІ на узагальнений, науково обґрунтований досвід попередників може стати одним із ефективних засобів досягнення цієї мети.

Примітки

1. *Бойко М.* Бібліографія періодики Волині. – Блумінгтон, 1982. – 198 с.
2. *Брицький П.П.* Україна у другій світовій війні (1939–1945). – Чернівці: Чернівецький ун-т, 1995. – 144 с.
3. *Верига В.* Втрати ОУН в часи Другої світової війни. – Торонто: Срібна сурма, 1991. – 206 с.
4. *Гайвас Я.* Переламовий рік. ОУН в 1929–1954 рр. – Париж: На чужині, 1955. – 386 с.
5. *Гайвас Я.* Пора висвітлити факти // *Визвольний шлях.* – 1982. – № 9. – с. 1069–1075.
6. *Горевалов С.І.* Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів: Львівська політехніка, 1998. – 388 с.
7. *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. – К., 1970. – 360 с.
8. *Деревінський В.* Пропагандистська діяльність ОУН-УПА // *Пам'ять століть.* – 2002. – № 4. – С. 92–101.
9. *Кентій А.В.* Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 285 с.
10. *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. – 61 с.
11. *Книш З.* Становлення ОУН / Передмова д-ра Д. Квітковського. Мовна ред. Ю. Куценка – Шеремета. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, – 1994. – 125 с.
12. *Коваль М.В.* ОУН–УПА і “третій рейх” // *Політика і час.* – 1991. – №6. – С. 24–29.
13. *Кук В.* Степан Бандера (1909–1999 рр.). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 49 с.
14. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу // *Сторожа.* – Київ, 1991. – № 1. – С. 9-21.
15. *Лисенко О.Є, Марущенко О.В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.

16. *Малюга В.* Інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН на початку нацистської окупації України. Дис. канд. іст. наук.: 07.00.01. – К., 2006. – 187 с.
17. *Малюга В.М.* Пропагандистські осередки ОУН і УПА, їх структура та діяльність у 1941–1944 рр. // Вісник Київського славістичного університету. Серія: історія. – К.: КСУ, 2005. – Вип. 20. – С. 119-128.
18. *Масловський В.* Жовто-блакитна мафія. – Львів, 1975. – 142 с.
19. *Мечник С.* У вирі воєнного лихоліття: ОУН і УПА у боротьбі з гітлерівськими окупантами. – Львів, 1992. – 100 с.
20. *Мірчук П.* Українська Повстанча Армія 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів: Книгозбірня “Просвіти”, 1991. – 447 с.
21. *Мороз В.* Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип.9. – С. 217–229.
22. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(Б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 127–138.
23. *Попович М.* Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.
24. *Романишин Ю.* Преса ОУН-УПА 40–50-х рр. ХХ ст.: джерелознавчий аспект // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (17–18 травня 2002 р.). – Львів, 2002. – С. 186-190.
25. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с.
26. *Сегеда С.П.* Історичні засади виникнення преси українських військових формувань. // Гілея (науковий вісник). Збірник наукових праць. / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 20. – 420 с.
27. *Сегеда С.П.* Формування типу військового видання в період українського державотворення 1917-1920 рр. (за матеріалами часопису «Стрілець») – Дис. канд. філ. наук. – К., 1999. – 190 с.
28. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.
29. *Сливка Ю.* У пошуках історичної правди // Українська Повстанська Армія (Збірник праць до 60-річчя УПА). – Львів, 2003. – С. 5-13.
30. *Содоль П.* Українська Повстанська Армія, 1943–1949. Довідник. – Нью-Йорк. “Пролог”, 1994. – 199 с.
31. *Стасюк О.* Підпільні видання ОУН-УПА (40–50-ті рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді і повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (21-22 грудня 1994 р.). – Львів-Житомир, 1994. – С. 70-74.
32. *Стахів Є.* Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Літ. ред. В. Пашенко. – К.: Рада, 1995. – 317 с.

33. *Стахів Є.* Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні. – К., 1993 – С. 145-159.
34. Стрілець. – 1919. – № 94. – 14 листопада.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, од.зб. 8, арк. 1-72.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-76.
37. ЦДАВО України., ф. 3833, оп. 1, од.зб. 28, арк. 1-9.
38. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, од.зб. 87, арк. 1-34.
39. *Чередниченко В.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму. – К.: Політвидав України, 1978. – С. 3-4.
40. *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917-1995). – Львів: Світ, 1996. – 840 с.

УДК 94(477)“1939/1945”:335

Леонід Кочерга

Бойова діяльність військ протиповітряної оборони Радянських Збройних Сил по захисту неба України в період Ве- ликої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Досліджується питання про організацію та бойову діяльність військ протиповітряної оборони Червоної Армії на території України в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Україна, протиповітряна оборона (ППО), винищувальна авіація, корпусний район, фронт.

Кочерга Л.К. (г. Киев). Боевая деятельность войск противовоздушной обороны Советских Вооруженных Сил по защите неба Украины в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.

Исследуется вопрос организации и боевой деятельности войск противовоздушной обороны Красной Армии на территории Украины в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Украина, противовоздушная оборона (ПВО), истребительная авиация, корпусной район, фронт.

Leonid Kocherga (Kyiv). Efforts of the Soviet Air Defense in Ukraine during The Great Patriotic War (1941-1945).

The organization and efforts of Red Army Air Defense on the territory of Ukraine during The Great Patriotic War is studied out

Key words: The Great Patriotic War, Ukraine, Air Defense, fighter aircraft, cabinet-type district, front.

Розв'язана гітлерівською Німеччиною проти СРСР війна була дуже великим зіткненням двох протилежних соціальних систем, найжорсткішою з усіх війн коли-небудь пережитих нашою країною. В перші дні війни для України склалися дуже несприятливі обставини. Несподіванка нападу Німеччини на нашу державу поставила її в тяжке становище.

У великій епопеї боротьби нашої держави з самими реакційними силами міжнародного імперіалізму велика роль належить протиповітряній обороні (ППО) країни. З перших днів війни на території України були створені Південно-західний та Південний фронти, проти яких діяла група армій “Південь” і частина сил союзників, як підтримувалися військово-повітряними силами (ВПС), що мали 1300 літаків [1, с. 144].

Захист повітряних рубежів України проводили війська Київської та Південної зони ППО та війська ППО Червонопрапорного Чорноморського флоту. Окремо на початку війни утворюється Харківська зона ППО, якій прийшлося в дуже складній обстановці захищати від німецької авіації східні райони України [2, с. 43].

Як же захищалися військами ППО західні рубежі України, яким першим прийшлося прийняти на себе удар гітлерівських ВПС. У небі міста Львова артилеристи 509 зенітного полку майора В.А. Герасимова в перший же день війни збили 11 літаків ворога. Льотчики Південно-західного фронту, в тому числі і льотчики ППО, в період з 22 червня по 9 липня 1941 р. збили десь 300 літаків противника [1, с. 150, 171].

Тільки на Південно-Західному напрямі по основним даним за перші чотири дні радянські літаки-винищувачі провели 5 повітряних таранів. Самовіддано відбивали повітряні нальоти противника в перші дні війни частини Київської зони ППО під керівництвом генерала-майора Данилова А.І. Особовий склад 374 окремого зенітно-

артилерійського дивізіону, прикриваючи залізничний вузол м. Ковеля на Київському напрямі, наніс нещадний удар літакам ворога. Він приголомшив його і той став обходити м. Ковель стороною.

Для захисту столиці України утворюється Київський район ППО, а з 23 липня 1941 р. приймається рішення про тимчасове зупинення діяльності Київської та Південної зон ППО.

Найінтенсивнішим бомбардуванням піддалися міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Синельникове, Павлоград, Чапліно, Лозова та залізничні мости через р. Дніпро. Тут особливо відзначилися своєю майстерністю 16 та 748 зенітні артполки, яким довелося вести бойові дії не тільки проти авіації противника, але й проти його наземних військ [3, с. 83-84].

Особливе місце в першому періоді війни займає оборона м. Одеси. Її небо захищали частини 15-ої бригади ППО разом з частинами ППО Чорноморського військового флоту. Про бойові дії воїнів ППО 15-ої бригади [4, с. 60] розповідає генерал-лейтенант Ростунов Т.І в своїй книзі “Внимание, воздушная тревога!”. Ми бачимо в цій книзі бойові будні воїнів 15-ої бригади ППО, для яких героїчна оборона Одеси продовжувались не 73 дні, як кажуть наші історики, а 112 днів, бо вони захищали місто з перших днів війни. Зрозуміло, що не всі бої з повітряним противником закінчувались успішно. І автор з болем в серці розповідає про понесених втратах. Особливі переживання переживає автор тоді, коли від бомб літаків ворога гинуть наші дівчата-зенітниці, мобілізовані у війська ППО в другий період війни. Потім війська 15 бригади ППО залишили м. Одесу і були відправлені на захист Кримського півострова. За час захисту міста-героя Одеси вони знищили 80 літаків ворога.

Згадки про окремі епізоди бойових операцій військ ППО в Україні ми маємо в меморіальній літературі. В книзі Ігнатовича Е.А. “Ми захищали небо Севастополя” (1980 р.) [5, с. 50] розповідається про артилеристів-зенітників, які героїчно захищали м. Севастополь у дні його оборони (1941-1942 рр.). Іде розповідь про мужність і героїзм зенітників плавучої батареї № 3 і 365 зенітної батареї. Автор видає другу книги цієї тематики “Зенітне братство Севастополя” [6, с. 263]. Із змісту цієї роботи ми бачимо чому м. Севастополь протягом 250 днів і ночей непохитно стояло й билось, утримуючи переважаючі сили ворога.

Багато славних сторінок вписали в свою історію підрозділи повітряно-зовнішнього обзору і зв'язку (ПЗОС), які входили до складу частин ППО діючих в Україні. В районі Києва знаходився 4-й полк ПЗОС. При захисті міста від авіації ворога з 22 липня по 1 вересня 1941 р. за цілями вказаними цією частиною винищувальною авіацією було знищено 92 літаки ворога.

Як безсумнівне визнання захисників міст-героїв прозвучали слова передової статті “Правди” від 11 вересня 1941 р.: “Среди бесчисленных подвигов совершенных советскими патриотами в Великой Отечественной войне против фашистских полчищ, героическая оборона Ленинграда, Киева, Одессы выделяется как выдающийся пример беззаветной любви к Родине и к родному городу, как изумительные по силе проявления массового бесстрашия, коллективного героизма”.

Радянські війська Південно-Західного і Південного фронту в грудні 1941 р. проводять після залишення Києва та Донбасу, операцію в Донбасі, а потім і в Харкові, але вони терплять поразку, бо сили були нерівні.

Після успішної битви під Москвою 1941-1942 рр. посилюється антигітлерівська коаліція, рух Опору та партизанський рух. Іде активний перехід економіки країни на військові рейки. Війська ППО в 1942 р. стають видом Збройних Сил Радянської армії.

У липні 1942 р. війська Південно-Західного і Південного фронтів, а з ними і війська ППО, виходять на Сталінградський рубіж. Почалася видатна Сталінградська битва, яка вирішувала долю Батьківщини. З початком цієї знаменної битви 19 листопада 1942 р. почався другий період Великої Вітчизняної війни. Цей другий період війни ввійшов в її історію, як період корінного перелому.

Основним завданням військ ППО в цей час був захист не тільки крупних промислових центрів, прифронтових комунікацій, але й забезпечення широких наступних операцій наших військ.

Частини і з'єднання ППО країни наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. збільшили свою бойову силу. На озброєння їх прийшла нова бойова техніка, утворюються нові формування.

Винищувальна авіація отримала літаки типу ЯК-7, ЯК-9. зенітні частини переозброїлися 85 мм зенітними гарматами зразка 1938 р. з приборами ПУАЗО-3 і 4-метровими стереоскопічними дальномірами типу ДЯ. Отримані станції гарматної наводки СОН [2, с. 258].

В захисті неба України в цей час активно діють частини Харківського й Донбаського районів ППО. Вони беруть участь в повітряній блокаді противника під Сталінградом. В цілому, війська ППО країни в другому періоді війни успішно боролися з німецько-фашистською авіацією. Протягом 1943 р. вони знищили 1615 літаків ворога [3, с.253].

Які можна привести приклади успішних бойових дій військ ППО на території УРСР в цей час. Так, війська Південно-західного фронту розв'язали наступ, метою якого було звільнення Донбасу і вийшли на рубіж Червоноград – Новомиколаєвськ – Павлоград. Прикриття військ і тилових об'єктів від ударів повітряного ворога проводили частини Харківського дивізійного району ППО, утвореного 18 лютого 1943 р. Прикладом мужності і героїзму воїнів ППО може служити такий факт. Лётчики 573 винищувального авіаційного полку 310 авіадивізії Харківського дивізійного району ППО лётчик Бердніков Д.І. і молодший лейтенант Веселов Н.Т. вели бій з переважаючими силами противника поблизу м. Валуйки на кордоні України. Радянські лётчики знищили 4 літаки ворога [3, с. 205].

Влітку 1943 р. напередодні Курської битви, згідно Постанови Державного комітету оборони (ДКО) від 15 червня 1943 р. проходить посилення ППО країни. Її глибина в цей час була 1100-1500 км. [3, с. 220]. 29 червня 1943 р. було прийнято Постанову ДКО про утворення двох фронтів ППО: Західного та Східного [7, с. 133]. Утворення фронтів ППО покращило керівництво бойовими діями нашої армії.

З 5 липня по 23 серпня 1943 р. відбувається Курська битва, де також активну участь приймають в прикритті бойових дій військ і об'єктів фронтового тилу війська Харківського дивізійного району ППО. Попередній перед Курською битвою наліт німецько-фашистська авіація провела 2 та 3 червня 1943 р. При відбитті всіх їх тільки частинами військ ППО було знищено понад 80 літаків. Як наслідок успішного проведення Курської операції 23 серпня 1943 р. було звільнено м. Харків, дуже великий промисловий та адміністративно-політичний центр України [7, с. 148].

Після видатної Курської битви в серпня 1943 р. війська Воронізького та Степового фронтів розвернули наступ з метою виходу на р. Дніпро. Треба було захопити плацдарм противника на правому березі і розвернути бойові дії на території України. У вересні 1943 р. почався заключний етап боїв військ Південного та Південно-

Західного фронтів за звільнення Донбасу. Війська Західного фронту ППО беруть активну участь у забезпеченні наступальних операцій.

Для організації протиповітряної оборони на звільненій території із складу Східного фронту ППО за період з вересня 1943 р. по травень 1944 р. було передано Західному фронту ППО 125 окремих частин ППО і 186 зенітних кулеметних взводів [8, арк. 55]. Із цих частин і підрозділів укомплектовані формування ППО, які активно використовують при захисті воєнних об'єктів, залізничних вузлів і т.п. вже на території України.

Активно беруть участь у боях за Дніпро частини 36, 125 і 310 дивізій винищувальної авіації, дивізії ППО, а також 9 Воронізького винищувального авіа-корпусу, який отримав додаткові бойові завдання по прикриттю залізничних вузлів Ніжин – Бахмач – Конотоп [2, с. 242, 243, 249].

Далі бойові дії військ ППО по звільненню радянської України характеризуються наступним. 29 вересня 1943 р. війська Центрального Воронізького, Степового, Південно-Західного фронтів, наступаючи на фронті 750 км., вийшли до р. Дніпро від Лосева до Запоріжжя і в основному звільнили від ворога Лівобережну Україну. Частини Західного фронту ППО прикривають бойові дії військ і різні військові об'єкти. Це сприяло успішному виконанню бойового завдання фронтів.

У жовтні іде постійне посилення утворених районів ППО, діючих на території України. так, наприклад, в складі військ утвореного Донбаського корпусного району ППО до кінця жовтня 1943 р. було: 2 зенітно-артилерійських полка, 8 окремих зенітних дивізій, 1 зенітно-кулеметний полк, 1 зенітно-кулеметний батальйон, 2 зенітних бронепоїзда. Крім того, з складу 10-го Ростовського ВАК ППО були переведені в оперативне підпорядкування району ППО 3 полки винищувальної авіації. Цими засобами була організована ППО 16-ти найважливіших об'єктів Донбасу [2, с. 249].

Ідуть жорстокі бої військ утворених Першого та Другого Українських фронтів по звільненню столиці Радянської України м. Києва. 6 листопада, це свято Жовтневої революції. І місто було взято з Лютезького плацдарму в цей день, але авіація ворога продовжує бомбити місто і війська, особливо переправи через Дніпро, район залізничної станції Дарниця. Потрібно було тут утворити міцну систему ППО і цю роль виконують війська ППО Київського корпусного району

ППО. Водночас вони обороняли 24 залізничних вузли та станції, 18 мостів, 3 переправи, 3 аеродроми дальньої авіації [1, с. 268].

У Київський корпусний район ППО входив 9-ий Воронізький винищувальний авіакорпус, про який розповідається вище. Заслуги воїнів авіаційного з'єднання були гідно відмічені радянським керівництвом так, наприклад, 11 грудня 1943 р. командир цього корпусу генерал-майор Король С.Г. вручив гвардійський прапор 146 гвардійському винищувальному авіа полку, а особовому складу були вручені гвардійські знаки [2, с. 258].

Йдуть успішні бойові дії по звільненню Правобережної України. радянські війська виходять в район Вінниці, Кіровограду, Умані, Нікополя, Кривого Рогу. В лютому 1944 р. успішно закінчилася Корсунь-Шевченківська операція військ I та II Українських фронтів. Надійній протиповітряній обороні в цій операції сприяло добре організована взаємодія частин фронтової зенітної артилерії і зенітно-артилерійського Київського корпусного району ППО, 10 винищувального авіа корпусу ППО з 2-ї і 5-ї повітряними арміями фронтів. Наша авіація в період цієї операції провела 11436 літако-вильотів [9, с. 91].

Для забезпечення ППО західних областей України 20 січня 1944 р. на базі Орловського дивізійного району ППО був утворений Львівський корпусний район ППО. Він постійно укріплюється частинами ППО, які приходять з Східного фронту ППО. Далі іде посилення ППО півдня України. 25 січня 1944 р. було утворено управління Одеського корпусного району ППО [2, с. 272].

У березні 1944 р. війська Першого, Другого та Третього Українських фронтів розвивали наступ у західному напрямку, звільнили від німецько-фашистських загарбників сотні населених пунктів. 29 березня 1944 р. ДКО приймає Постанову, відповідно до якої Західний і Східний фронти ППО, а також Закавказька зона ППО реорганізуються в три фронти: Північний, Південний та Закавказький фронти ППО. Корпусні та дивізійні райони ППО змінюють свою назву відповідно в корпуси та дивізії ППО. Їм давали цифрові найменування.

Іде посилення військ ППО Південного фронту за рахунок східних районів країни: так, наприклад, 141-ша винищувальна авіаційна дивізія прибула з Куйбишева з місцем розміщення у Житомирі, а на базі Курського дивізійного району була утворена 85 дивізія ППО, яка відзначилася при повітряному захисті м. Бахмач.

Таким чином, протягом літньо-осінньої кампанії 1944 р. перед Збройними Силами Радянського Союзу ставилося завдання вигнати загарбників з території нашої країни. І це завдання було виконано. Перший український фронт зайняв Сандомирський плацдарм, Четвертий вступив на території Чехословаччини, а Другий та Третій вели бої в Угорщині та Югославії. Україна була звільнена від німецько-фашистських загарбників [10, с. 191].

Примітки

1. Краснознаменный Киевский. – К.: Политиздат, 1979.
2. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941-1945. – М.: Воениздат, 1981.
3. Войска противовоздушной обороны страны. – М.: Воениздат, 1968.
4. *Ростунов Т.И.* “Внимание, воздушная тревога!”. – К.: Политиздат, 1990. С-60.
5. *Игнатович Е.А.* Мы защищали небо Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1980.
6. *Игнатович Е.А.* Великое братство Севастополя. К.: Политиздат, 1986.
7. *Светлишин Н.А.* Войска ПВО в Великой Отечественной войне. – М.: Наука 1979.
8. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ), ф. 72 оп. 34952, ед.хр. 29. л. 55.
9. Вестник противовоздушной обороны. – 1984. – №3.
10. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис події, портрети. – К.: Вид. дім “Ін Юре”, 2001.

УДК 355(091)

Микола Царьов
(м. Київ)

Військова історія і сучасність: актуальність проблеми

У статті порушено питання актуальності військово-історичних досліджень в сучасний період історії України. Йдеться про необхідність врахування традицій і досвіду радянської історіографії Другої світової та Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, військово-історичні дослідження, фальсифікація історії війни.

Царев Н.А. (г. Киев). Военная история и современность: актуальность проблемы.

В статье затронут вопрос актуальности военно-исторических исследований в современный период истории Украины. Говорится о необходимости учета традиций и опыта советской историографии Второй мировой и Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, военно-исторические исследования, фальсификация истории войны.

Tsariov Mykola (Kyiv). Military history and nowadays: actuality of the problem.

Actuality of the military historical researches in a modern period of Ukrainian history is shown. The necessity of reservation the Soviet historiography traditions and experience of The Second World War and The Great Patriotic War is reviewed.

Key words: The Second World War, The Great Patriotic War, military historical researches, falsification of war history.

Головним завданням сучасності є запобігання виникненню нової світової війни, тому, говорячи словами В. І. Леніна, “треба пояснювати людям реальний стан того, наскільки велика таємниця, у якій війна народжується” [1, с. 457].

На сторінках військової історії зафіксовано понад 14,5 тисячі великих і малих війн, що забрали майже 4 млрд людських життів, але найкровопролитнішою і руйнівною була остання, шестирічна Друга світова війна. В неї було втягнуто 61 державу, 80 % населення Земної кулі. Вона велася на території 40 країн, розташованих у Європі, Азії й Африці. Військові події відбувалися на сухопутних, морських і океанських театрах військових дій [2, с. 190; 5, с. 377]. Втрати були величезні.

Країни	Втрати, (чол.)				Загальна кількість
	Безповоротні		Санітарні		
	Всього	В т.ч. вбито, померло від ран, хвороб	Всього	В т.ч. поранено, контужено, обморожено	
Чехословаччина	139918	122392	415514	346044	555432
Угорщина	140004	112625	344296	290136	484300
Румунія	68993	59499	217349	150311	286342
Австрія	26006	23128	68179	60143	94185
Югославія	7995	6307	21589	14617	29584
Всього	382916	323951	1066927	861251	1449843

Аналіз воєнних історій минулих війн свідчить, що в ході розвитку людства вони є неминучими супутниками держав, і висвітлюють всі протиріччя соціального розвитку.

Про війни, і особливо про останню світову війну, написано чимало. Про неї склалася певна історіографія, що формує суспільну думку про причини, характер, загальний хід і результати військово-політичного й економічного протиборства і на підґрунті всебічного аналізу взаємозв'язку подій минулого і сьогодення встановлюється діалектична спадкоємність у військовій справі.

У Червоній Армії приділялася велика увага військово-науковій і військово-історичній роботі, виходили з друку книги з військової теорії й історії: “Роботу по научному обобщенію опыта войны проводил Генштаб. Для этой цели была создана Комиссия по истории Великой Отечественной войны Академии Наук СССР” [2, с. 140].

У 1939 р. почав видаватися “Військово-історичний журнал”, у 1942 р. при Генеральному штабі створюється Управління з вивчення й узагальнення досвіду війни, результати його роботи оперативно доводилися військам і закладалися основи для узагальнення і застосування у військах діючої армії досвіду Великої Вітчизняної війни.

На основі вивчення проведених боїв під Москвою, зроблено висновки про використання родів військ, організації їх взаємодії і керу-

вання в ході операцій. Це було перше значне дослідження з історії битви в районі столиці нашої Батьківщини – СРСР, яке і сьогодні не втратило свого наукового значення. В роки війни систематично випускалися газети фронтів, об'єднань, з'єднань, де теж узагальнювався бойовий досвід війни.

Іншим фундаментальним виданням була “Советская военная энциклопедия” у 8-ми томах (1980 р.), у якій розкриті основні положення марксистсько-ленінського вчення про війну й армію, політика і практична діяльність КПРС зі зміцнення оборонної могутності Радянської держави. У цих працях не тільки підведено результати дослідницької роботи, але і розкриті недоліки в розробці воєнної історії, накреслені шляхи розвитку й узагальнення досвіду стратегічного керівництва і використання родів військ у боях і операціях Великої Вітчизняної війни.

У наш час, коли зруйнована, створена при радянській владі струнка система дослідження операцій, проведених Червоною Армією в роки Великої Вітчизняної війни в боротьбі з Вермахтом, коли критика ролі Збройних Сил СРСР у перемогах над фашизмом набула антинаукового характеру, завданням творців військової історії України є поглиблене вивчення питань, пов'язаних із сучасністю, всебічне розкриття засобів і форм військових дій на зразках стратегічного керівництва, організації і проведення таких наступальних і оборонних операцій, яких не знала світова історія. До таких операцій сміливо можна віднести Московську, Сталінградську, Курську, Ясько-Кишинівську, Білоруську, Вісло-Одерську, Берлінську, ці операції стали класичними зразками світового військового мистецтва. Вони велися на значних територіях, у різноманітних кліматичних умовах і завершувалися видатними результатами стратегічного масштабу.

Завдання тепер полягає в тому, щоб створити узагальнюючі праці з історії військової стратегії, стратегічного керівництва війною, організації і здійснення стратегічної оборони, стратегічного наступу і контрнаступу, підготовки і проведення операцій оточення, на приморських напрямках, в умовах Заполярної Півночі.

Таким чином, військові історики мають піднятися на вищий щабель узагальнення, поглиблювати науковий аналіз і писати не тільки про те, як проходили військові події, але і про те, чому вони розвивалися саме так.

Військові історики покликані більше створювати книг для військово-

во-патріотичного виховання людей, особливо молоді, писати книги героїко-патріотичного жанру, які допомагають зрозуміти глибше історію України, перейнятися більшою любов'ю, гордістю за свій народ і його Збройні сили. Є ще царина, де можуть виявити свій талант військові історики – у викритті буржуазних і доморослих фальсифікаторів історії Другої світової війни. Буржуазні фальсифікатори, виконуючи ідеологічне замовлення, метою якого є формування суспільної думки про другорядне значення героїчних перемог Червоної Армії в розгромі фашистської Німеччини і її сателітів, використовують неправду, обмову, “свідчення” сучасників, з'являються “раніше невідомі документи”.

У потоці літератури з історії Другої світової війни, яка видається на Заході, грубо фальсифікується зміст радянсько-німецького пакту про ненапад, підписаного 23 серпня 1939 р., заплутуються питання, пов'язані з підготовкою і плануванням фашистської Німеччиною війни проти Радянського Союзу. Грубих і викривлених форм набула фальсифікація бойової діяльності і військового мистецтва Радянських Збройних сил у Другій світовій війні. У книгах для широкого загалу військові події на Східному фронті псується, за обсягу їм приділяється обмежене місце. Замовчується значення битв під Москвою, Сталінградом і Курськом, де були розгромлені основні сили Вермахту, цілком не знаходимо опису характеру радянського військового мистецтва. Головними причинами поразки німецько-фашистської армії висувуються просторово-кліматичні чинники і прорахунки Гітлера. Спотворюючи роль СРСР у Другій світовій війні, фальсифікатори намагаються підірвати міжнародний авторитет, завойований радянським народом і його Збройними силами [4, с. 736; 6, с. 872].

Аналіз бойових дій показує, що характерною рисою дій радянських Збройних сил у ході війни була організація і проведення великих стратегічних операцій, у яких були знищені головні сили Вермахту. Протягом 1418 днів війни на радянсько-німецькому фронті було здійснено 16 оборонних і 35 наступальних операцій. У 1941 р. оборонні операції охоплювали 75 % загальної протяжності фронту, а в 1942 році – 30 %. У цих боях гітлерівська армія не виконала поставлених планом “Барбаросса”. Радянські Збройні сили в наступальних операціях одержували рішучі перемоги, громлячи значні угруповання супротивника. Звільняючи свою територію, Червона Армія виводила з війни союзників Німеччини (Фінляндія, Румунія, Угорщина).

У стратегічних операціях брали участь відразу кілька фронтів. Фронт наступу становив від 500 до 1200 км, а глибина наступальних операцій в міру наближення до кінця війни збільшувалася, що свідчить про безупинне зростання економіки СРСР, яка забезпечувала армію необхідним озброєнням, технікою і харчуванням і зростання полководницької майстерності вищих воєначальників. Радянська стратегія під час проведення операцій була активна, рішуча, як в обороні, так і в наступі.

Як правило, після оборонних боїв здійснювалися контрнаступи, що завершувалися переходом у загальний наступ. Саме такий спосіб ведення збройної боротьби із супротивником дозволив Червоної Армії досягти докорінного перелому у війні у боротьбі із сильним ворогом, який мав величезний досвід ведення маневрених і динамічних війн, у різноманітних видах бою.

Успіхи Червоної Армії в боротьбі з головними ударними збройними силами противника змусили союзників, Англію і США, активізувати військові дії на африкансько-середземноморському театрі військових дій. Закріпивши результати докорінного перелому в ході війни на свою користь, радянське командування блискуче виконало завдання звільнення від фашистських загарбників народів Європи, які боролися з фашистськими загарбниками.

Примітки

1. *Ленин В.И.* Правила, мысли и мнения Наполеона о военном искусстве // Полное собрание сочинений. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1967.
2. Великая Отечественная война 1941 - 1945. Энциклопедия М.: Советская энциклопедия, 1985.
3. Советская военная энциклопедия (1-8 Т). – М.: Воениздат, 1980.
4. *Жуков Г. К.* Воспоминания и размышления. – М.: Из-во агентства печати, новости, 1969.
5. Україна в полум'ї війни 1941-1945. – К.: Україна, 2005.
6. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам'яті України”, 2000.

Розділ 2

Проблеми методики навчання у викладанні вітчизняної історії воєнної доби

УДК 373.5.016:94(100)”1939/1945”

Яніна Камбалова
(м. Київ)

„Друга світова війна (1939-1945 рр.)”: контраверсійні аспекти, уразливі питання теми й методичні рекомендації щодо їх викладання в загальноосвітніх школах України

У статті висвітлено ключові аспекти викладання контраверсійних питань в шкільному курсі всесвітньої історії на прикладі навчальної теми „Друга світова війна”. Авторкою проаналізовано різноманітні точки зору вітчизняних та зарубіжних вчених-методистів та учнів українських шкіл щодо означеної проблеми та наведено окремі методичні рекомендації використання різних джерел історичної інформації та технологій інтерактивного навчання в процесі аналізу контраверсійних історичних проблем.

Ключові слова: Друга світова війна, контраверсійні питання, методичні рекомендації, Рада Європи.

***Камбалова Я.Н.* (г. Киев). Вторая мировая война (1939-1945 гг.): контраверсійные аспекты, уязвимые вопросы темы и методические рекомендации относительно их изучения в общеобразовательных школах Украины.**

В статье анализируются ключевые аспекты преподавания контраверсионных вопросов в школьном курсе всемирной истории на примере учебной темы «Вторая мировая война». Автором проанализированы различные точки зрения отечественных и зарубежных учёных-методистов по поводу данной проблемы и приведены отдельные методические рекомендации использования разных источников исторической информации и технологий интерактивного обучения в процессе анализа контраверсионных исторических проблем.

Ключевые слова: Вторая мировая война, контраверсійные вопросы, методические рекомендации, Совет Европы.

***Yanina Kambalova* (Kyiv). The Second World War (1939-1945): controversial aspects, difficult questions of the topic and the teaching methodical recommendations for comprehensive school of Ukraine.**

The key aspects of teaching controversial questions in the school course of the World History on the example of educational topic „The Second World War” are reflected in the article. The various points of Ukrainian and foreign scientists view and

Ukrainian pupils towards the noted problem and separate methodical recommendations of using of different historical information and technologies of interactive studying in the process of analysis controversial historical problems is analysed by the author.

Keywords: The Second World War, controversial questions, methodical recommendations, European Council.

На думку дослідника Джона Тома “історик має дуже неприємну роль у руйнуванні міфів, що спрощують або викривляють загальновідоме тлумачення минулого. У цій ролі він уподібнюється до хірурга-окуліста, який спеціалізується на видаленні катаракти” [10, с. 1].

Саме цю роль руйнівників міфів і мають виконувати сучасні вчителі-історики, щоб сформувані у школярів максимально об’єктивну оцінку минулого, яка не буде ані викривленою, ані спрощеною, ані заідеологізованою, ані надміру героїзованою. В процесі викладання історії, особливо всесвітньої, вчитель не зможе оминати увагою так звані вразливі та контраверсійні проблеми, які супроводжують всі аспекти історичного шляху провідних держав світу.

Питаннями висвітлення контраверсійних та уразливих питань в процесі викладання курсів всесвітньої та вітчизняної історії в загальноосвітній школі займалися провідні фахівці в галузі історичної дидактики як в Україні, так і за кордоном. Зокрема, дане питання було предметом дослідження відомих вітчизняних вчених-істориків і методистів: С. Кульчицького, В. Короля, А. Подольського, О. Пометун, Т. Ладиченко, П. Полянського, В. Власова, Р. Євтушенко, Ф. Левітаса, І. Гирича, К. Баханова, С. Терна, Н. Венцевої та багатьох інших. Значну увагу приділяли означеній проблемі і європейські дослідники, які вивчали проблеми викладання історії в сучасній системі європейської освіти. Серед них слід згадати Е. Лоу-Беєр, М. Стобарта, Т. Мак-Елві, К. Галлахер, Х. Штроцке, І. де Кегель, А. Кардвел, П. Карстена.

Завдання статті полягають у тому, щоб виявити ставлення вчителів та учнів українських навчальних закладів до проблеми висвітлення вчителями історії контраверсійних та вразливих питань; на основі аналізу рекомендації Ради Європи “Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі” виявити позицію зарубіжних експертів щодо необхідності аналізу контраверсійних та вразливих питань в процесі ви-

кладання історії у європейських країнах; схарактеризувати головні завдання вивчення історії у сучасній школі; окреслити коло найважливіших контраверсійних проблем, що мають бути висвітлені в процесі вивченні теми “Друга світова війна”; висвітлити роль різноманітних джерел історичної інформації та технологій інтерактивного навчання у формуванні об’єктивної оцінки учнями контраверсійних історичних питань;

У школах України вчителі все ще по-різному ставляться до того, щоб створювати на уроках умови для обговорення учнями контраверсійних питань. В деяких класах – це стало традицією і дуже подобається учням, інколи – вчителі продовжують навіювати школярам свої думки і висновки. Проте, вислови українських школярів свідчать, що більшість з них сьогодні вже розуміє важливість і необхідність для себе такого способу навчання, коли вони є рівноправними партнерами дискусії із “дорослих”, життєвих, питань

Наведемо кілька думок учнів стосовно цієї проблеми, які були висловлені в ході опитування, організованого в рамках проекту “Громадянська освіта – Україна” [10].

„Ми зустрічалися на спільних заходах, пов’язаних з обговорюванням суперечливих питань життя суспільства. Нам цікаво було дізнаватися про різні нові поняття. Ми обговорювали різні питання, висловлювали різні думки, навіть сперечалися. Але це не шкодило нашим стосункам, навпаки, ми були активними слухачами і діячами, і навіть на перервах ми продовжували обговорювати болючі питання” [10].

„Ми працюємо із суперечливими питаннями під час вивчення курсу Історії. Наш вчитель пропонує учням аналізувати свою історію критично. Таке ставлення до історичного процесу відкриває нам очі на існування інших точок зору, які часом можуть бути незручними та з якими більшість може не погоджуватися, але які попри все мають бути визнаними” [10].

„Після закінчення 11 класу я надіюсь вступити на історичний факультет університету. Для цього мені потрібні глибокі знання з історії, української мови та літератури, а особливо вміння працювати із суперечливими питаннями” [10].

„Ми вчимося слухати точку зору інших людей, дивимося на спірні питання під різними кутами зору та аналізуємо їх. Ми вважаємо, що такі заняття є дуже важливими, бо вони формують нашу громадянську свідомість, що є особливо актуальним в період становлення України як незалежної держави” [10].

Звертати особливу увагу на так звані контраверсійні та уразливі питання в процесі навчання історії радять не лише вітчизняні методис-

ти, а й експерти Ради Європи, які активно допомагають у процесі реформування вітчизняної системи історичної освіти. Зокрема, у 1998 р. за сприяння Ради Європи у Ялті проведено міжнародну конференцію на тему „Реформа викладання світової історії ХХ-го століття в загальноосвітніх закладах із спеціальними рекомендаціями з дискусійних питань та ролі славетних історичних осіб” [9].

У розробленій 2001 р. рекомендації Ради Європи “Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі” наголошено на тому, що сучасний процес викладання історії, зокрема, всесвітньої, має бути „вирішальним чинником примирення, визнання, взаєморозуміння і взаємної довіри між людьми, розвивати в учнях інтелектуальні аналітичні здібності та вміння інтерпретувати інформацію критично і відповідально, через діалог, пошук історичних фактів та завдяки відкритому обговоренню, побудованому на різнобічних поглядах, зокрема, на суперечливій і гострій питанні” [6].

У сучасному суспільстві викладання історії покликано виконувати такі завдання:

- посідати значне місце в процесі формування відповідального та активного громадянина та розвитку поваги до різноманітних розбіжностей, а саме контраверсійних та уразливих історичних питань;

- надати можливість розвивати в учнів інтелектуальні аналітичні здібності та інтерпретувати інформацію в критичний і відповідальний спосіб через діалог, пошук історичних фактів та завдяки відкритому обговоренню, побудованому на різнобічних поглядах, зокрема на суперечливій та гострій питанні;

- розвивати в учнів старших класів вміння критично мислити, незалежно і об’єктивно судити, вміти протистояти різноманітним маніпуляціям;

- розвивати дослідницький дух і зацікавленість, зокрема аналізуючи та інтерпретуючи різні історичні документи, вивчаючи концепції різних дослідників;

- навчати критично ставитися до зловживань історією, коли йдеться про заперечення очевидних історичних фактів, фальсифікацію або замовчування окремих фактів з ідеологічною метою.

- подавати контраверсійні проблеми через звертання уваги на різні факти, думки та погляди.

Загалом історики мають уникати зміненого представлення минулого з пропагандистською метою а також заперечення пропуску та фальсифікації історичних фактів [6, с. 85].

У вже згаданій рекомендації Ради Європи „Про викладання історії у XXI столітті в Європі” йдеться про необхідність запровадження шкільних програм з історії, які спрямовані усувати упередження й підкреслювати взаємовплив різних країн у процесі історичного розвитку Європи. Водночас, у цьому ж документі наголошено на тому, що „спільна історична спадщина може містити конфліктні, а часом і драматичні аспекти” [6, с. 85].

Відомий вислів: „Історія має бути інструментом, який запобігатиме злочинам проти людства”. Одним з найстрашніших таких злочинів у XX столітті є Друга Світова війна, розв’язана тоталітарними режимами гітлерівської Німеччини, СРСР та їх союзниками.

У процесі вивчення теми „Друга світова війна” неможливо уникнути так званих контраверсійних та „уразливих” проблем на зразок: наслідки підписання „Договору про дружбу і кордон” та пакту Ріббентропа-Молотова; причини, характер та винуватці війни; політика „умиротворення” західних держав по відношенню до країн-агресорів напередодні війни; причини та наслідки радянсько-фінської війни; наслідки приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939р.; роль країн „великої трійки” у створенні антигітлерівської коаліції та відкритті Другого фронту; окупаційний режим на території України; діяльність учасників різних напрямів руху Опору на теренах України (ОУН, УПА, радянське підпілля та партизанський рух); діяльність Російської визвольної армії генерала Власова; окупаційний режим нацистів у поневоленних країнах, зокрема в Україні; радянський військовий полон; Холокост; доцільність і наслідки бомбардування Хіросіми та Нагасаки; “Угода про взаємний обмін населенням у прикордонних районах” між Польщею та СРСР та операція „Вісла”; повоєнне облаштування Німеччини та її поділ; матеріальні та людські втрати у війні тощо.

Для ознайомлення з контраверсійною історичною інформацією та для її критичного і аналітичного вивчення на уроках всесвітньої історії насамперед повинні використовуватися найрізноманітніші джерела навчальної історичної інформації, зокрема: відкриті для широкого доступу архіви, що дають можливість ознайомлення з оригіналь-

ними документами, які раніше були секретними; кінофільми, документальні фільми та аудіо- та відеозаписи; матеріали, доступні завдяки інформаційним технологіям, зокрема, різноманітні Інтернет-ресурси, інтегровані навчальні комплекси, CD-записи, які можна вивчати як індивідуально, так і колективно; експозиції різноманітних музеїв та виставок, місця історичних подій. Це сприяє реалістичному сприйняттю учнями історичних подій, формуванню у них об'єктивних уявлень про події військової історії; свідчення живих учасників подій (усна історія), які можуть бути записані самим учнями, допомагати „оживляти історію” і пропонувати погляди і бачення тих, хто не погоджується з офіційною історією. Необхідно проводити зустрічі як з ветеранами Червоної армії, так і з учасниками різних форм руху Опору на українських землях [6, с. 87].

Групи учнів, класи, і навіть цілі школи слід заохочувати брати участь у різноманітних дослідницьких проектах (відповідно до рівня їхньої підготовки та навчальних умов), створювати на уроках та позакласних заходах умови для відкритого діалогу, дискусії, толерантного та аргументованого порівняння поглядів.

На сучасному етапі перед світовою спільнотою стоїть завдання зробити все можливе, щоб запобігти повторенню або забуттю таких подій, які завдали спустошень, зокрема, геноциду, етнічним чисткам, масовим вбивствам та іншим злочинам проти людства. У зв'язку з цим необхідно допомагати учням пізнавати і розуміти факти, які відносять до „вразливих питань” а також їх причини і наслідки. Зокрема, в процесі вивчення теми „Друга світова війна” вчителів необхідно: навчити учнів критично аналізувати суть та передумови появи ідеологій, які призвели до початку Другої світової війни, зокрема, фашизму, нацизму та комунізму; віднаходити можливі шляхи попередження та запобігання повторення таких явищ; полегшити доступ учнів до документальних джерел з проблем Другої світової війни та спонукати їх до використання новітніх інформаційних технологій.

У цьому контексті неможливо обійтися без широкого використання різноманітних джерел історичної інформації. При цьому важливо розуміти їхню самоцінність і відійти від традиції застосовувати джерела лише як ілюстрації до тексту.

У класах як соціально-гуманітарного так і універсального профілів навчання необхідно сприяти розвитку в учнів історичного мислення

та формуванню навичок роботи учнів з історичним матеріалом, що забезпечить становлення початкових дослідницьких умінь. У цих класах бажано організувати роботу учнів з вивчення й аналізу різноманітних джерел, наукової літератури, обговорення власних концепцій бачення суспільного розвитку.

Під час широкого використання різноманітних джерел історичної інформації, слід удосконалювати методику роботи з ними, враховуючи, що вони є необхідними ресурсами для об'єктивного викладання історії в школі; дають змогу учням та вчителям отримати доступ до значної кількості інтерпретацій; потребують детального вивчення розмаїття і вірогідності джерел з метою запобігання різноманітним фальсифікаціям, упередженням, нав'язування авторської точки зору; збільшують та полегшують можливість обміну думками та діалогу.

Існує багато методичних умов використання історичних джерел на уроках історії в загальноосвітніх школах. Зокрема, на думку О. Трухана, історичні джерела повинні бути: реально застосовуваними, а не просто ілюстративними; представницькими (максимально повно висвітлювати різноманітні аспекти теми); контраверсійними, тобто репрезентувати одночасно різні точки зору, в тому числі офіційні і неофіційні; репрезентувати достатньою мірою точку зору більшості населення); різноманітними (письмові, фото, статистичні дані, плакати, карикатури тощо); доступними і зрозумілими за змістом; достатньою мірою короткими; давати можливість ставити питання і давати відповіді на них; компенсувати відсутність інформації в інших видах документів, доповнювати або навіть протистояти один одному; не потребувати додаткової обробки; давати можливість різних інтерпретацій, у тому числі і співставлення реальності і офіційної позиції; надавати можливість порівняння [11].

Вчителям під час розгляду контраверсійних та уразливих питань слід пропонувати таку методику викладання, яка б заохочувала учнів до критичного аналізу, який спиратиметься на різні погляди і між культурний підхід до тлумачення історичних фактів. Тут в нагоді вчителів можуть стати різні групи технологій інтерактивного навчання, в тому числі, технології кооперативного навчання, технології колективно-групового навчання, технології опрацювання дискусійних питань, різноманітні симуляційні та імітаційні технології. Особливо слід наголосити на ефективності таких технологій як „Мозковий штурм”,

„Мікрофон”, „обговорення проблеми в колі”, „Дерево рішень”, „судове слухання”, „громадське слухання”, „ажурна пилка”, робота в малих групах, дебати, дискусія в стилі ток-шоу, диспут, „займи позицію”, „незавершені речення”, „суд історії”, круглий стіл, прес-конференція тощо [5].

Отже, використання на уроках всесвітньої історії різноманітних джерел навчальної інформації та формування в учнів практичних навичок їх аналізу надасть змогу максимально об'єктивно підійти до розгляду складних аспектів історичного розвитку країн світу. Відкрите обговорення на уроках всесвітньої історії контраверсійних та уразливих питань, в тому числі з використанням різноманітних технологій інтерактивного навчання, допоможе сформувати в учнів критичну оцінку певних історичних фактів, виробить у них власний погляд на ту чи іншу проблему, виховуватиме історичну емпатію, виважену, толерантну позицію по відношенню до неоднозначних подій у світовій та вітчизняній історії, надасть змогу знаходити оптимальні шляхи попередження та розв'язання можливих суспільних конфліктів.

Примітки

1. *Энн Лоу-Беер*. Изучение прецедентов взаимного влияния и взаимодействия // Совет Европы и история в школе. – Страсбург, 1997. – С. 54-55.
2. *Энн Лоу-Беер*. Национальные символы: мифы нации // Совет Европы и история в школе. – Страсбург, 1997. – С. 30-32.
3. *Энн Лоу-Беер*. Разносторонняя история // Совет Европы и история в школе. – Страсбург, 1997. – С. 34-37.
4. *Пометун О.* Навчання історії без пристрастей і пересудів // Історія в школах України. – 2002. - № 7. – С. 7-12.
5. *Пометун О., Пироженко Л.* Сучасний урок історії: інтерактивні технології навчання. – К.: А.С.К., 2003.
6. Рада Європи. Парламентська асамблея. Рекомендація Res (2001) 15 „Про викладання історії у XXI столітті в Європі” // Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні, 2002. – № 9. – С. 83-89.
7. *Стобарт М.* Совет Европы и историческое образование // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 7. – С. 35-41.
8. *Теплоухова Н., Крилач К.* Викладання історії ХХ ст. // Історія в школах України. – 1996. – № 11. – С. 48-51.
9. The new initiative of the General Secretary of the Council of Europe. Seminar on “The reform of the 20th century history curricular in secondary schools with special reference to controversial and sensitive issues and role of famous historic

persons". – 12-14 may, 1998. – Yalta, Ukraine // Prepared by Pavlo Poliansky (Ukraine).

10. Думки українських учнів про громадянську освіту та вивчення суперечливих питань [Електронний ресурс]: www.civiced.org.ua/.../Student%20views%20summary_UKR.doc.

11. Трухан О.Ф. Методичні рекомендації щодо використання історичних джерел на уроках історії [Електронний ресурс] / О.Ф. Трухан: www.ippro.org.ua/files/ІНФОРМАЦІЯ_ДЛЯ...рекомендації/3.doc.

УДК 37.016:94(100)"1939/1945":004

Оксана Салата
(м. Київ)

Інтелектуальні інформаційні технології як сучасний метод висвітлення подій Другої світової війни

Аналізується ефективність інформаційних технологій у дослідженні проблем німецько-радянської та Другої світової війни та методи впровадження результатів наукових досліджень у навчальний процес.

Ключові слова: німецько-радянська війна, Друга світова війна, інформаційні технології, Інтернет-ресурси.

Салата О.А. (г. Киев). Интеллектуальные информационные технологии как современный метод освещения событий Второй мировой войны.

Анализируется эффективность информационных технологий в исследовании проблем немецко-советской и Второй мировой войны и методы внедрения результатов научных исследований в образовательный процесс.

Ключевые слова: немецко-советская война, Вторая мировая война, информационные технологии, Интернет-ресурсы.

Oksana Salata (Kyiv). Intelligent information technologies as a modern method of illumination of The Second World War events.

Efficiency of information technologies in the research of The German-Soviet and The Second World War problems and methods of its introduction into educational process is analysed.

Keywords: The German-Soviet War, The Second World War, information technologies, Internet resources.

Сьогодні, коли минуло 65 років із дня визволення України від німецько-фашистських загарбників йде активний перегляд підсумків німецько-радянської та Другої світової війни. На жаль інтерпретація подій постійно змінюється і використовується у політичній боротьбі, кожна із сторін знаходить так звані “вагомні аргументи”. У багатьох наукових працях іноді досить важко відокремити об’єктивне висвітлення подій чи упереджене висвітлення історичних процесів даного періоду.

Сьогодні, як ніколи, інформаційний простір насичений інформацією про події Другої світової війни, є можливість, за умови володіння інформаційними технологіями та іноземними мовами отримати більш об’єктивні знання про цей період. Потік нової інформації настільки великий, що в руслі актуальних досліджень постійно розкриваються все нові проблеми. А це, в свою чергу впливає на наше уявлення про події Другої світової війни та на історичну свідомість молодого покоління українців.

Інформацію як засіб впливу та інформаційний простір, що сформувався на території нацистської Німеччини та в межах Радянського Союзу, досліджував відомий історик, політолог І.Н. Панарін [1]. Г.Г. Почепцов також досліджував можливості інформації та її вплив на свідомість і підсвідомість людини. Він довів, що за допомогою інформаційних технологій та методів, проблеми Другої світової війни також можна вивчати і навіть більш ефективно [2].

У зв’язку з цим, метою даної статті є аналіз ефективності інформаційних технологій у дослідженні проблем німецько-радянської та Другої світової війни на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Однією з тенденцій розвитку сучасної цивілізації є її рух у напрямку формування сучасного інформаційного суспільства. Цей рух характеризується декількома взаємопов’язаними процесами: глобалізацією суспільства, технологізацією соціального простору, інформатизацією всіх сфер суспільної практики. Основою цих процесів є розуміння інформації як стратегічно важливого ресурсу суспільства.

Історична наука, як фундаментальна наукова галузь, не може залишитися в стороні від цих процесів. У зв’язку з цим постає проблема використання нових інформаційних технологій в культурі історично-

го дослідження. Враховуючи функції перспективних інформаційних технологій. Які нам пропонує відомий російський вчений Колін К.К., можна намітити найбільш перспективні і актуальні їх напрями і форми реалізації в історичній науці [3].

З огляду на це, в рамках отримання і накопичення нових знань можливий перерозподіл зусиль і тимчасових ресурсів дослідників з пошуку і уточнення фактологічної основи історичного дослідження (що безумовно залишиться необхідним компонентом в роботі будь-якого історика – науковця) – на змістовну, аналітико-синтетичну і творчу роботу за рахунок суми інтелектуальних зусиль окремих дослідників.

З іншого боку, зважаючи на інформаційну взаємодію між істориками – підвищується оперативність і інтенсивність наукової комунікації, що сприятиме зростанню продуктивності історичних досліджень, їх впровадженню в теорію і практику історичної та педагогічної науки.

Інформаційні технології (ІТ, від англ.*information technology*, за визначенням електронної енциклопедії) — широкий клас дисциплін і областей діяльності, що відносяться до технологій управління і обробки даних, зокрема, із застосуванням обчислювальної техніки [4].

Згідно визначенню, прийнятому ЮНЕСКО, інформаційні технології – це комплекс взаємозв'язаних наукових, технологічних, інженерних дисциплін, що вивчають методи ефективної організації праці людей, зайнятих обробкою і зберіганням інформації; обчислювальну техніку і методи організації і взаємодії з людьми і виробничим устаткуванням, їх практичні застосування, а також пов'язані з усім цим соціальні, економічні і культурні проблеми.

У широкому розумінні інформаційні технології охоплюють всі області передачі, зберігання і сприйняття інформації і не тільки комп'ютерні технології. При цьому інформаційні технології часто асоціюють саме з комп'ютерними технологіями, і це не випадково: поява комп'ютерів вивела інформаційні технології на новий рівень. Як колись телебачення, а ще раніше друкарська справа. Основою інформаційних технологій є технології обробки, зберігання і сприйняття інформації, саме те, що необхідно для накопичення історичних знань та обробки архівних документів і матеріалів, джерельної та іс-

торіографічної бази, в даному випадку з проблем Другої світової війни.

Одним із найсучасніших методів дослідження історичного процесу стали, так звані, інтелектуальні інформаційні технології. Інтелектуальні інформаційні технології допомагають людині прискорити аналіз політичної, економічної, соціальної і технічної ситуації.

Силу інформаційного впливу відчули на собі усі країни Європи, що брали участь у Першій світовій війні. Поштовхом до вивчення інформаційних технологій та застосування їх не лише у боротьбі з противником, стала поразка Німеччини в Першій світовій війні.

Після закінчення Першої світової війни багато, хто з європейських, та власне і німецьких політиків зазначали, що Німеччина потерпіла поразку не на полі бою, що "її армія ніколи не була розбита", а поразка стала очевидною тому, що рухнув тил, оскільки значна частина радикально налаштованих політиків і населення стали жертвами іноземної пропаганди. У міжвоєнний період в університетах Європи почалося вивчення ролі інформації у війні, було проведено велику кількість досліджень. Не залишилися осторонь і німецькі вчені. Вони узагальнили накопичені теоретичні знання та досвід в галузі інформаційного протистояння під час війни, об'єднали в єдину теорію, яку їх колега німецький вчений Дж. Ф.Ч. Фуллер у 1921 р. назвав теорією психологічної війни [5].

Військові вчені одноголосно визнали, що інформаційна війна є складовою частиною військового мистецтва. Один з англійських вчених П.Г. Уорбертон писав: "Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а підрив морального стану населення ворожої країни в цілому і до рівня, щоб воно змусило свій уряд піти на мир. Збройні зіткнення армій – це лише один із засобів до досягнення цієї мети" [6, с. 456].

Звідси зрозуміло, чому інформаційні технології почали активно розвиватися саме в період Другої світової війни, коли більшість європейських держав зрозуміли, що інформація відіграє не менш важливу роль у війні ніж збройні зіткнення. З цього періоду починаються активні пошукові роботи та історичні дослідження із застосуванням інформаційних технологій.

Керівництво Німеччини, як і керівництво Радянського Союзу змушене було використовувати інформаційні технології не лише як

засіб боротьби, а й як метод вивчення суспільно-політичних та соціально-економічних можливостей противника.

З середини 1940-х аж до ранніх 1970-х рр. створення інтелектуальних інформаційних технологій розглядалося переважно в рамках логічного вирішення завдань. Уже в 1943 р. з'явилися “продукції Поста” і методи вирішення некоректних завдань на метризованих просторах, а в 1947 р. для моделювання складних економічних ситуацій активно почали використовуватися методи причинного нелогічного висновку. Гносеологічний фундамент інтелектуальних інформаційних технологій явно проглядається ще в роботах Канта, Гегеля, Гуссерля [7].

Власне ж справжню історію інтелектуальних інформаційних технологій доречно було б почати з середини ХХ ст., коли з'явився термін “штучний інтелект” (англ. – *Artificial Intelligence*). Історія інтелектуальних інформаційних технологій починається з середини 1970-х рр. і пов'язується з спільним практичним застосуванням інтелектуальних інформаційних систем, систем штучного інтелекту, систем підтримки рішень і інформаційних систем. Ця історія пов'язана також із розвитком трьох наукових напрямків: комп'ютерної філософії, комп'ютерної психології і сучасної комп'ютерної науки.

Яким же чином інтелектуальні комп'ютерні технології сприяють дослідженню і вирішенню історичних проблем, зокрема, проблем німецько-радянської та Другої світової війни.

Перш за все, необхідно зазначити, що помилково буде вважати, що до інтелектуальних інформаційних технологій у галузі історичної науки належить лише робота з Інтернет мережею. Інтелектуальні інформаційні технології в історичній науці – це методи і технології обробки інформації, отриманої з архівних сховищ, музеїв, науково-дослідних інститутів, мемуарів, інтерв'ю, історичної літератури, періодичних видань та ін. Інформаційні технології лише полегшують дослідження і роботу з джерелами та літературою, допомагаючи систематизувати її, проводити аналіз документів і матеріалів і що найважливіше – мати доступ до документів, які знаходяться в інших країнах.

На сучасному етапі розвитку історичної науки ступінь довіри до Інтернет-джерел з боку відомих авторитетних дослідників ще не є визначним, але це абсолютно нормально, і пояснюється стереотипами,

що склалися ще в радянську добу, коли паперові носії інформації були незаперечні.

Робота з Інтернет-джерелами, як і з архівними документами та матеріалами передбачає об'єктивність, науковість і коректність у їх використанні. Як відомо кожному історикові, під час роботи збудь-якими документами минулого необхідно заздалегідь провести критику джерела. Це правило також відноситься і до їх електронних версій. Наприклад, Секретний додатковий протокол до радянсько-німецького договору про ненапад, ймовірно, є пізньою фальсифікацією, оригінал справжнього документа, швидше за все, назавжди втрачений. Тому хотілося б зазначити, що опубліковані в одній з Інтернет-енциклопедій – ХРОНОСі тексти потребують критичного підходу, як і всі інші документи, що містяться на паперових носіях.

Сьогодні в Інтернет-мережі маємо каталоги практично усіх архівів України та зарубіжжя, це полегшує дослідникові зорієнтуватися, де саме шукати необхідну інформацію. Дуже зручним є пошук матеріалів за певною тематикою, знайшовши бібліографію необхідної проблеми, до архіву чи бібліотеки вже йдеш з чітко визначеними цілями.

Так, наприклад, для того щоб визначити в якому саме архіві в Німеччині зберігаються необхідні нам матеріали, ми в Інтернет-мережі знаходимо сайт федерального архіву Німеччини і, спілкуючись через мережу отримуємо інформацію, яка дає можливість досліднику визначитися до якого саме архіву необхідно їхати з метою вивчення тих чи інших архівних матеріалів.

Так, у Федеральному архіві у м. Кобленці і Берліні зберігаються документи і матеріали Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини та Міністерства східних окупованих територій. У них містяться директиви і накази, які стосуються суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності гітлерівського керівництва на окупованих територіях України та СРСР в період з 1941-до 1944 рр.

Надзвичайно важливим напрямком наукової діяльності за допомогою мережі Інтернет є дослідницька робота, зокрема найбагатіша пошукова робота пов'язана з пошуком і увічненням пам'яті загиблих в роки війни військовослужбовців і мирного населення.

Проект “Електронна Книга Пам'яті України” є результатом зусиль багатьох чудових людей із різних регіонів країни. Автори цього проекту на знак пошани до загиблих воїнів зібрали воедино бібліотечні

фонди Книги Пам'яті. Автори проекту зробили доступною цю інформацію для нащадків солдат німецько-радянської війни, що живуть сьогодні в різних країнах і могли знайти прізвища своїх предків і розповісти про їх подвиг, щоб молоді пам'ятали про Героїв, щоб не пропала праця людей, які довгі роки збирали ці прізвища в архівах [8].

Інформацію про справи військовополонених і жертв нацизму можна також знайти на сайті Державного комітету України у справах ветеранів в інформаційно-довідкових матеріалах. Серед них також можна ознайомитися з діяльністю наступних організацій: Міжнародна українська спілка учасників війни, Українська спілка в'язнів – жертв нацизму (УСВЖН), Всеукраїнське товариство політичних в'язнів та репресованих, Всеукраїнська громадська організація “Закінчимо війну” та ін. [9].

Не менш важливу роль відіграють Інтернет-конференції та круглі столи, де можна спілкуватися з будь-якою аудиторією, висловлювати та обґрунтовувати власну думку, черпати нову інформацію. Одну з таких конференцій “Діти за колючим дротом війни” (з циклу заходів, присвячених 60-річчю Перемоги у війні 1941-1945 років) ініціював Міжнародний клуб пошани визначних людей спільно Київською організацією ветеранів війни, Українською спілкою в'язнів нацизму, Державною міжвідомчою комісією у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій. В Інтернет-конференції взяли участь президент Міжнародного клубу пошани визначних людей Михайло Матвієнко, голова Української спілки в'язнів - жертв нацизму Маркіян Демидов, ветерани війни, які насильно були вивезені нацистами до концтаборів, фронтовики, котрі визволяли цих дітей, державні та громадські діячі.

Зустріч дозволила більше дізнатися про долі та життя колишніх в'язнів нацистських таборів, ветеранів Великої Вітчизняної війни, щодо їхнього соціального захисту з боку держави та суспільства в різних містах та країнах [10].

У липні 2009 р. до 350-ї річниці Конотопської битви відбулася Інтернет-конференція з доктором історичних наук, професором, завідувачем кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету Сергієм Лепявко. Ця конференція дала можливість і українським і російським громадянам розміркувати про роль Ко-

нотопської битви для обох держав, що має надзвичайно велике значення в українсько-російських стосунках.

Надзвичайно важливим є використання інформаційних технологій у середніх та вищих навчальних закладах, де щоб дати максимально об'єктивну картину подій Другої світової війни необхідна велика кількість матеріалів і вміння обробляти його, здійснювати критичний аналіз. Для цього даються заздалегідь продумані завдання з ознайомлення документів і матеріалів з конкретної тематики, серед них і документи опубліковані в Інтернет-мережі. Також, за допомогою вже самого комп'ютера під час дискусії можна влаштувати експрес-визначення причинно-наслідкових зв'язків чи логічно мисленевих операцій та багато ін.

Підсумовуючи вищесказане приходимо до висновку, що використання інформаційних та інтелектуально інформаційних технологій розкриває перед дослідниками історії Другої світової. А в її контексті, німецько-радянської війни великі можливості. Використання цих технологій дозволяє здійснювати глибокий критичний аналіз подій, документів та матеріалів, оскільки дає можливість ознайомлення з більш широким масивом архівної, документальної та літературної бази.

З іншого боку інтелектуальні інформаційні технології дають можливість учителям середніх загальноосвітніх шкіл та викладачам вищих навчальних закладів використовувати великий масив фактичного документального матеріалу для самостійної роботи учнів і студентів за даною тематикою.

Примітки

1. *Панарин И.Н.* Информационная война и геополитика. – М.: Издательство “Поколение”, 2006. У своїй праці він аналізує і визначає вплив інформаційних технологій на свідомість і поведінку людей та особовий склад обох армій.

2. *Почепцов Г.Г.* Психологические войны. – М.: “Рефл-бук”, - К.: “Ваклер”. – 2000.

3. Наука и общество на пути к новой цивилизации. Труды XIX всемирного философского конгресса. М., 1993; Информационный подход как фундаментальный метод научного познания. ИФПИ РАЕН, М., 1998.

4. Кругосвет. [Электронный ресурс]: http://www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/tehnologiya_i_promyshlennost/

5. Фуллер Дж.Ф.Ч. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор. — М.: Иностранная литература, 1956.

6. Warburton P. G. E. The Psychological Schield and Weapon // Army, Navy and Air Force. Gazette, 1935, № 3933, June, - P. 456.

7. Кант І. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. – Київ: ППС-2002, 2005; Соколов В.В. Историко-философская концепция Гегеля // Философия Гегеля и современность. — М., 1973; Гуссерль Э. Логические исследования. – Т. 2. – М.: ДИК, 2001.

8. Книга пам'яті України: [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.memory-book.com.ua/>

9. Державний комітет України. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.dkusv.gov.ua/ua/gromorgs/veteranorgs>

10. <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=51025>

УДК 378.016:94(477)''1941/1945''

Тетяна Пастушенко
(м. Київ)

Застосування методу усної історії в навчальному процесі вузів для дослідження історії України періоду Другої світової війни: світовий та вітчизняний досвід

У статті розглядається проблема дослідження джерел усної історії та їх застосування в навчальному процесі вищих навчальних закладів України. Аналізується вітчизняний та зарубіжний досвід подібних студій.

Ключові слова: Друга світова війна, усна історія, джерела, інтерв'ю, опитування, метод.

***Пастушенко Т.В.* (г. Киев). Применение метода устной истории в учебном процессе вузов для исследования истории Украины периода Второй мировой войны: мировой и отечественный опыт.**

В статье рассматривается проблема исследования источников устной истории и их применение в учебном процессе высших учебных заведений Украины. Анализируется отечественный и зарубежный опыт подобных исследований.

Ключевые слова: Вторая мировая война, устная история, источники, интервью, опрос, метод.

Tetyana Pastushenko (Kyiv). Application of the verbal history method in the academic educational process for research of Ukrainian history during The Second World War: world and Ukrainian experience.

The problem of verbal history sources research and their application into Ukrainian academic educational process is examined in the article. Ukrainian and foreign experience of the similar studios is analysed.

Keywords: The Second World War, verbal history, sources, interviews, questioning, method.

Усна історія – це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, котрий надзвичайно динамічно розвивається, і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю, і в цьому він близький за своєю професійною діяльністю до інших наук: соціології, психології, етнографії, етнології, культурної антропології. Хоча в терміні й присутнє слово „історія”, все ж усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд з писемними джерелами та матеріальними об'єктами [11, с. 283]. На сьогоднішній момент не досягнуто консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності цього напрямку. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) та одним з провідних інститутів усної історії.

„Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіо-плівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття”.

„Термін усна історія стосується (1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також (2) продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень”. Таким чином, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і усі різні форми новостворених істори-

чних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел[5, с. 13-14].

Процес становлення усної історії як окремого напрямку історичних досліджень пройшов певні етапи і в кожній країні мав свої особливості. Першою державою, де усна історія отримала помітне академічне визнання, стали Сполучені Штати Америки. Першими усно-історичними дослідженнями тут були записи біографій відомих людей – бізнесменів, політиків, ветеранів війни і т.д. з метою доповнити існуючі писемні джерела. У Західній Європі усна історія як самостійний академічний напрям з'являється в 1960-х рр. – як складова „історії знизу”, в тісній співпраці з лівими соціальними політичними рухами. Так, у Великобританії найбільш відомим дослідником усної історії став Пол Томпсон, автор книги „The Voice of the Past” (1978) [9], ініціатор створення першого спеціалізованого журналу „Oral History”. Загалом для усно-історичних досліджень 60-х років притаманна увага до історії робітничого класу, боротьби за громадянські права, жіночого руху, історії емігрантів та різних, в тому числі й національних меншин. Саме в цей час з'явилися перші дослідження так званої усної традиції, тобто народів та суспільств, які не мали власної писемності. Іншою країною, де усна історія отримала потужний поштовх до розвитку, в 1960-х роках була Італія. Перші кроки в цьому напрямку зроблені місцевими центрами вивчення руху Опору в роки Другої світової війни, тобто в дослідженнях таких історичних подій, які за своєю природою не залишали після себе достатньої документальної джерельної бази, але були надзвичайно важливі для трансформації національної самосвідомості після війни. „Класиками” усної історії, найбільш відомими поза межами Італії вважаються історики Луїза Пассеріні та Алессандро Портелі [14].

Трохи пізніше напрям усної історії почав розвиватися в Німеччині, де її пізнє становлення безумовно було пов'язане з травматичним досвідом нацистської диктатури. На початку 1980-х років в Німеччині виникає такий напрям, як „історія повсякденності” (Alltaggeschichte), з характерним для нього інтересом до суб'єктивного сприйняття людини, культури повсякденності і живого досвіду людей. З'являється й інтерес до усної історії. Найбільш відомі німецькі дослідники цього напрямку – Лутц Нітхаммер та Олександр фон Платто.

У Франції домінування школи „Анналів”, що встановилося після війни, тривалий час „перешкоджало” появі усної історії. Там набули популярності інші історико-антропологічні підходи: історія ментальності, історія ідей, мікроісторія тощо. Очевидно, з цієї причини у франкомовній літературі імпульс йшов з периферії: географічно з Бельгії, в дисциплінарному відношенні – з соціології.

Процес інституціоналізації усної історії як окремого напрямку історичних досліджень розпочався у країнах Західної Європи та Америки у 1960-70-х рр. і завершився заснуванням Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) в 1996 р. на 9-й міжнародній конференції усної історії в Гетеборзі (Швеція). На сьогоднішній день вона є великою міжнародною організацією зі своєю конституцією та керівним органом. Головний інтернет-ресурс новин Асоціації – це Newsletter, які можна переглянути на сайті Асоціації. Друкований орган – журнал Words and Silences розповсюджується серед членів Асоціації. Загальні збори членів ІОНА проводяться, як правило, на міжнародних усно-історичних конференціях, які відбуваються щодва роки. У 2007 р. до Міжнародної асоціації приєдналася й Українська асоціація усної історії (УОНА) [15].

Загалом метод усної історії найбільш успішно застосовується зарубіжними істориками в першу чергу в дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей, або вони повністю відсутні в традиційних писемних джерелах – політичній історії, соціальній історії повсякденного життя, антропологічних дослідженнях, історії суспільств, які не володіють писемністю тощо. Усно-історичні дослідження останнього часу свідчать, що усна історія важлива не лише з точки зору пошуку історичної правди або засобу політичної діяльності, але як цінне джерело інформації про шляхи формування соціальної пам’яті [11, с. 272]. У 1990-х рр. дослідники все більше відходять від завдань реконструювання фактів і дедалі більше мають справу зі “способами конструювання ідентичностей і форм репрезентації, дискурсивних стратегій, перформативності та інтертекстуальності”, що означає нове розуміння усних історій перш за все як наративів, як втілення мови [8].

Усна історія від самого зародження послуговувалася теоретичними і методологічними напрацюваннями багатьох дисциплін таких як квалітативна соціологія, антропологія, біографічні й літературознавчі

студії, лінгвістика, фольклористика. Разом з тим усні історики самі зробили солідний внесок у теорію, методику та політику квалітативного дослідження завдяки своїм інтердисциплінарним рефлексіям щодо відносин під час проведення інтерв'ю, інтерпретації та використання записаних спогадів [10]. Нині розроблено різноманітні підходи до запису інтерв'ю [7, 3]. У своєму дослідженні відомий англійський спеціаліст з усної історії Пол Томпсон подає значно простіший поділ типів інтерв'ю, за формою опитування, на крайніх полюсах якого стоять структуровані за питальниками інтерв'ю та вільні нарративні інтерв'ю без використання чіткого переліку обов'язкових питань. Розташовані між цими „полюсами” різноманітні за тематичною спрямованістю і формою опитування інтерв'ю, які використовують у своєму дослідженні вчені, П. Томсон чітко не розподіляє. Натомість, він на конкретних прикладах показує дискусійність проблеми вибору форми опитування й манери розмови інтерв'юер-інформант, яка цілком залежить від дослідника.

Якість роботи інтерв'юера значною мірою визначає і якість самого новоствореного джерела і, відповідно, успіх усього дослідження. Цілком очевидно, що зміст, форма і обсяг біографічної оповіді дуже залежать від того, кому вона адресована, хто є слухачем. “З одного боку, інтерв'юер репрезентує певну суспільну інституцію (університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проект тощо), що надає цій зустрічі офіційного характеру і, відтак, оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, інтерв'юер має налагодити особистий контакт з оповідачем, створити атмосферу приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які допоможуть оповідачеві „розкритися” та сприяють плинності і повноті оповіді” [5, с. 20]. З огляду на це, до особистості та фаховості інтерв'юера сьогодні висуваються доволі високі вимоги, а дискусії щодо впливу/ участі дослідника до творення джерела обіймають одне з центральних напрямів в усній історії.

Особливістю розвитку цього методу історичних досліджень в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, стала розробка тематики, яка зазвичай замовчувалися офіційною радянською історіографією: голодомору 1932-1933 рр., примусова праця громадян з України в нацистській Німеччині, різного роду міграційні процеси, депор-

тації населення за політичними чи етнічними ознаками, історія Греко-католицької церкви, гендерні студії тощо [4, 12, 13].

У рамках наукової діяльності викладачів та аспірантів, студентської практики проводяться дослідження з використанням методики усної історії в галузі журналістики, соціології, етнології, музейної справи в Київському Національному університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Уманському державному педагогічному університеті ім. П.Тичини. І темі історії України в роки Другої світової війни відводиться провідна роль. Інститут історії церкви при Українському католицькому університеті (Львів) один з перших почав використовувати методику усної історії в навчальному процесі, і з 1992 р. розробляє дослідницький і архівно-музейний проект під назвою „Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-католицької церкви 1946-1989 рр.”. Ця ініціатива зосереджується на систематичному зборі і критичному аналізі усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків у підпіллі. На цей час архів Інституту нараховує понад 1800 інтерв'ю і відповідно заархівовано близько 1750 персональних справ. Звуковий архів опитувань складається з 3040 касет, документальний архів включає близько 4000 фотокопій з державних архівних установ, особистих документів громадян, близько 5000 фотографій. На основі зібраного під час опитування матеріалу створена постійна виставка „Катакомбна церква” [4]. На сьогоднішній день Інститут історії церкви має найбільший досвід і найкращу матеріальну базу, апробовану методику збору, збереження та документального оформлення усних свідчень.

У Національному університеті “Києво-Могилянська академія” проводиться збір усно-історичних джерел при кафедрі історії, в чому беруть участь як викладачі так і студенти. Зокрема, протягом трьох років було реалізовано проект з дослідження голодомору 1932-1933 рр. і, як результат, видано п'ять томів “Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив” за редакцією Юрія Мицика [12, 13]. На даний час триває проект з дослідження радянського повсякдення, а в планах – проект “Соціально-культурні наслідки Другої світової війни для України”.

У Запорізькому національному університеті у рамках археографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім.

Я.П. Новіцького та Східного інституту українознавства ім. Ковальських проводяться етнолокальні дослідження болгарських поселень в Україні, татарського населення півострова Крим із застосуванням методів усної історії.

В Одеському національному університеті ім. І. Мечникова при кафедрі археології та етнології проводиться низка етнографічних проєктів з використанням методики біографічного інтерв'ю: „Буджак: історія та культура ХІХ – початок ХХІ століття”, „Формування й розвиток спільноти російських старообрядців на Дунаї: кінець ХVІІІ – початок ХХІ століття” (керівники груп О. Прігарін, О. Ганчев, Г. Захарченко). Під час експедицій в рамках цих проєктів науковці зібрали унікальний емпіричний матеріал з усної історії ХХ століття.

У Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Г. Сковороди групою аспірантів з 2003 р. проводяться усні опитування мешканців Переяслав-Хмельницького району на предмет дослідження побутових умов життя сільського населення даної території в 1920-1940-х рр. З 2005 р. у цьому вузі при кафедрі історії та культури України діє навчально-науковий Центр усної історії, робота якого пов'язана з такими напрямками: накопичення, обробка та введення в науковий обіг джерел з усної історії, створення електронних інформаційних ресурсів для роботи з аудіо та відеозаписами усних історій тощо. У Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка з 2003 р. при кафедрі історії України виконується два дослідницьких проєкти: „Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів Полтавщини” та „Мешканці Полтавщини - в'язні нацистських концтаборів”. У рамках студентської практики проводяться записи усних історій колишніх жертв нацистських переслідувань.

Поява дисертаційних робіт з історії, в яких використані усні джерела, свідчить про якісне наповнення даної галузі історичних знань. Проте, основною проблемою українських усно-історичних досліджень залишається інтерпретація записаних інтерв'ю, відсутність вітчизняних монографій, які б базувалися на аналізі отриманих оповідей.

Метод усної історії успішно застосовується українськими ученими для суто позитивістських досліджень маловивчених історичних подій. З іншого боку, спрямованість дослідників України на адекватну

реконструкцію минулого є важливою для переосмислення тоталітарного спадку та творення нового гранд-нарративу, від цього спадку незалежного.

Примітки

1. *Величко Т. Пастушенко Т.* Польові школи з усної історії "Голокост очима неєврейського населення України" // Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін., - Вип. 11-12: Спец. Вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008. – С. 366-369.

2. *Величко Т.* Всеукраїнська летня полевая школа по устной истории "Холокост глазами нееврейского населения (русских, украинцев, крымских татар) на примере Крымского полуострова" // Голокост і сучасність.- 2007. - №1. – С.174-178.

3. *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. – Х.Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, 2007. – 28 с.

4. *Інститут Історії Церкви.* 1992-2002. – Львів, 2002.

5. *Кісь О.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. // Україна модерна. - № 11. – 2007. – С. 13.

6. *Ланан Т.Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939-1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2005. — 235 с.

7. *Семенова В.В.* Качественные методы в социологии / В.А. Ядов, В.В. Семенова. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности – М., 2003 – С. 80-120.

8. *Склокін В., Реброва І.* Усна історія в Україні: заповнення "білих плям" чи методологічний переворот? // Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін., - Вип. 11-12: Спец. Вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008. – С. 391.

9. *Томпсон П.* Голос прошлого: Устная история: Пер. с англ. – М., 2003. – 368 с.

10. *Томсон Алістер.* Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід/Захід: Іст.-культ. зб./ Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін., - Вип. 11-12: Спец. Вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008. – С.14.

11. *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка./ Пер. с англ. – М., 2000. – С.283.

12. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. Т.1/ Ю. Мицик.– К., 2003. – 296 с.
13. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив/ Ю. Мицик.– К., 2003. – 296 с.
14. Хрестоматия по устной истории / Пер., сост., введение, общ. Ред. М.В.Лоскутовой. – СПб., 2003. –.396 с.
15. Ukrainian_Oral_History_Association: [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/oral_history/index.html

УДК 378.016:94(477)''1939/1945'':930.25

Оксана Ємчук
(м. Київ)

Питання ефективного залучення архівних документів у навчальний процес при вивченні історії України періоду Великої Вітчизняної війни (на прикладі документів особового архівного фонду С.І. Маслова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)

У статті йдеться про маловідомі архівні документи та наукові праці члена-кореспондента АН УРСР С. І. Маслова (1880-1957). Відомі своєю виваженістю, точністю, глибиною оцінок академічні твори С.І. Маслова базуються на прямих фактах, документах, посиланнях. Корисні для істориків, педагогів, дослідників архівні джерела дають змогу максимально відтворити атмосферу часів Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: С.І. Маслов, евакуація, наукові праці, архівні фонди, епістолярна спадщина.

Ємчук О.І. (г. Київ). Вопросы эффективного привлечения архивных документов в учебный процесс при изучении истории Украины периода Великой Отечественной войны (на примере документов личного архивного фонда С.И. Маслова в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского).

В статье рассказывается о малоизвестных архивных документах и научных трудах члена-кореспондента АН УССР С.И. Маслова (1880-1957). Известные своей уравновешенностью, точностью, глубиной оценок, академические сочинения С.И. Маслова основываются на прямых фактах, документах, ссылках. Полезные для историков, педагогов, исследователей архивные источники де-

ляют возможным максимально воссоздать атмосферу времен Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: С.И. Маслов, эвакуация, научные труды, архивные фонды, эпистолярное наследие.

Oksana Emchuk (Kyiv). A question of the effective using archived documents in the educational process during studying Ukrainian history of The Great Patriotic War (on the example of documents from the personal S.I. Maslov's archive in Institute of manuscript of the National library of Ukraine named by V.I. Vernadskyi).

Poorly studied archived documents and researches of S. I. Maslov (1880-1957), the member-correspondent of Ukrainian Academy of Sciences, are analyzed. Well-known for its exactness, academic researches of S.I. Maslov are based on the direct facts, documents, references. Useful for historians, teachers and researchers, the archived sources enable to reconstruct the atmosphere of The Great Patriotic War.

Keywords: S.I. Maslov, evacuation, scientific research, archived funds, epistolary inheritance.

Проблема пошуку ефективної методики викладання історичних дисциплін набуває все більшого значення для педагогів середньої та вищої освіти. З метою виваженого, об'єктивного трактування історичних подій викладач намагається максимально широко охопити джерельну базу тієї чи іншої теми, наблизитися до історичного минулого завдяки всебічному використанню документів з архівів, музеїв, бібліотек.

Залишається актуальною робота учнів та студентів з різними архівними джерелами [1]. Сьогодні мережа Інтернет представляє значний об'єм матеріалів наукових досліджень, документальні архіви, текстові, фото-, аудіо- та кіноматеріали, які дозволяють організувати різноманітні форми роботи під час занять, сприяють розвитку історичної уяви учнів та студентів, занурюють в конкретну історичну епоху. Як приклад, це електронні ресурси, розміщені на сайтах „Архіви України”, „Український історичний портал”, електронний ресурс Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського”, тощо.

Викладачів історії України можуть зацікавити маловідомі архівні матеріали із фондів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, які на даний час ще не мають електронних версій. Нашу увагу привернув особовий фонд члена-кореспондента АН УРСР Сер-

гія Івановича Маслова (1880-1957), зміст та інформаційний потенціал якого значно ширше типових меж особових фондів багатьох відомих вчених [2]. Особовий фонд видатного українського філолога, книгознавця, бібліографа, педагога, архівознавця Сергія Івановича Маслова містить багато цінних історичних документів і налічує 8351 одиниць зберігання та бібліотечну колекцію, що налічує 13165 видань [3]. Твори С.І. Маслова стали підґрунтям для подальших досліджень українських вчених та відомі своєю незаангажованістю, точністю, глибиною оцінок, оскільки базуються на конкретних фактах, цитатах, посиланнях, порівняннях, досконалому знанні першоджерел, глибокому вивченні різних дисциплін.

Академія наук України, евакуйована на початку Великої Вітчизняної війни до столиці Башкирії м. Уфі, працювала з великим ентузіазмом. Архівні документи свідчать про надзвичайну потужність суспільної, наукової й педагогічної роботи українських вчених в тяжкі роки війни. І це стосується саме українських науковців, які могли скласти гідну конкуренцію усім радянським вченим. Такі вчені, як С.І. Маслов, викладали в Башкирському педагогічному інституті, читали популярні лекції, багато виступали перед пораненими у військових шпиталях. Багаторічний педагогічний досвід і всім відомий талант лектора Сергія Маслова поєднували „артистичність” викладання із справжньою науковою точністю, глибиною, лаконічною манерою “образної” розповіді [4].

У 1942 р. в Уфі С.І. Маслов видав працю (разом з академіком М.К. Калиновичем та членом-кореспондентом АН УРСР П.М. Поповим) “Слов’яни в їх боротьбі з німецьким фашизмом і його попередниками” [5]. Книжка цікаво розповіла про історію німецьких агресій протягом багатьох віків в різних країнах Європи: Польщі, Болгарії, Чехословаччині, Балканських країнах. Йшлося також про Всеслов’янські антифашистські мітинги, що відбулися у серпні 1941 р. та квітні 1942 р. у Москві, а також в квітні 1942 р. у США відбувся Всеслов’янський з’їзд із закликом боротьби проти фашизму.

Цікаво, що автори згадували, що перша німецька агресія на території нашої країни відбулася в 1018 р., коли польський князь Болеслав Хоробрий пішов на Київ та до складу його військ входили німецькі і угорські загони [5, с. 27]. Розуміння вченими майбутньої перемоги над фашизмом тільки через об’єднання усіх слов’ян в єдину могутню

силу призвело до деяких компромісів у трактуванні історії незалежної України часів Центральної Ради, зокрема, оцінки ролі гетьмана П. Скоропадського. Фактично до тексту було додано велику цитату І.В. Сталіна з його статті „Речи об Украине” 1936 р. Можливо, тільки завдяки тому цитуванню, книжка побачила світ. Далі автори з боєм пишуть про знищену фашистами могилу Т.Г. Шевченка у Каневі [5, с. 32]. Отже, фашизм, на думку вчених, може бути подоланий тільки у єднанні усіх слов'ян, що пам'ятають жахи численних німецьких агресій протягом європейської історії.

В той же час, у 1943 р. вийшла значна історична праця С.І. Маслової „Культурно-національне Відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст.”, яка всебічно розкрила основні етапи розвитку культури, науки, освіти того часу, та була високо оцінена тодішніми й сучасними науковцями [6]. У 1941 р. почалася робота із створення значного науково-педагогічного видання – „Нарису історії української літератури” (разом з членом-кор. АН УРСР Є.П. Кирилюком), яке зазнало нищівної критики ЦК КПУ у 1945 р. за український буржуазний націоналізм. Дивом залишилися до наших часів зняті з друку примірники, що продемонстрували справжнє знання історії та літератури України.

С.І. Маслово, абсолютно переконаний у перемозі над фашизмом, вже у березні 1942 р. склав „Інструкцію для відновлення музеїв, бібліотек і архівів у містах, звільнених від німецьких загарбників” (разом з членом-кор. АН УРСР Л.М. Славіним) [7]. Ця Інструкція була важливим практичним посібником у справі пошуку, відновлення та систематизації архівних документів часів війни.

Серце вченого вболівало за двох синів, які перебували на фронті. Старший син Юрій працював редактором фронтової газети, перекладачем Генерального штабу, був нагороджений орденами і медалями. Молодший син Олексій, талановитий аспірант-математик, трагічно загинув на фронті у вересні 1941 р. під Ленінградом, коли у бункер залетів снаряд від нашої радянської гармати. Йому було лише 25 років. Самовіддана праця видатного книгознавця в період Великої Вітчизняної війни, незважаючи на страшну втрату сина на фронті, вражає нас мужністю, духовною силою, величчю таланту.

В особовому архіві ми знаходимо цінну епістолярну спадщину тих часів, яка розповідає про незламну віру людей у перемогу, про зу-

стріч радянських військ в європейських країнах. Зокрема, нас зацікавило листування С.І. Маслова з сином Юрієм, який був відряджений як перекладач до країн Східної Європи [8].

Архів містить також важливі свідчення про перебування німців у Києві. Наприклад, це лист завідувачки музикальним відділом Бібліотеки Київського Університету імені Т. Шевченка Катерини Миколаївни Маслянікової Борису Івановичу Зданевичу від 11 січня 1944 р. [9].

Можливо, тут доцільно згадати приклад з свого власного студентського досвіду. В середні 80-х рр. минулого століття студенти філологічного факультету Київського університету імені Т. Шевченка проходили архівну практику в фондах Бібліотеки ім. Леніна в Москві. Метою цього відрядження було складання збірки віршів поетів-аматорів, що писали свої твори у фронтових газетах. Шанс доторкнутися до фронтових газет, які зберегли сліди крові, куль, ледь помітні записи прощальних слів помираючих в бою воїнів – все це дуже вразило нас та щонайбільше приблизило до хвилюючих історичних подій Великої Вітчизняної війни. Ця практика навіть вплинула на вибір подальшого професійного шляху багатьох студентів.

В цілому, на прикладі особового фонду С.І. Маслова, ми можемо продемонструвати джерелознавчу цінність маловідомих архівних документів та науково-популярних видань часів Великої Вітчизняної війни, які можуть бути залучені у процес підготовки навчальних посібників, підручників та методичних матеріалів. Це дає змогу уникнути фальсифікації історичних фактів, замовчування подій, заперечення, ігнорування чи гіперболізації історичних явищ. Ознайомлення з архівним документом – один з головних методів пізнання історичного минулого. Максимальне наближення учня чи студента до “живої” атмосфери далеких часів, обставин конкретної людської долі – шлях до ефективної методики викладання історії України.

Примітки

1. Див.: *Задорожна Л.В.* Історичні документи як основа побудови пізнавальних завдань // *Історія в школах України.* – 2002. – № 2. – С. 35-39.

2. Див.: *Ковальчук Г. І., Королевич Н. Ф.* Книгознавець, бібліограф і бібліотекар Сергій Іванович Маслов (1880-1957): Бібліографічний нарис. (Видатні діячі української книги: вип. 4) – Нац. Парл. Бібл. України, 1996. – 43 с.; Перші кни-

гознавчі читання: Зб. наукових праць / О. Онищенко (відп. ред.). – К.: НАН України, НБУВ. – 1997.- 146 с.; Ємчук О. Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С.І. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // Архіви України. – 2009. – № 1-2. – С. 105-115.

3. Див.: Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. – С. 65-71.

4. Див.: Ємчук О. "Людина, що щиросердно любить книгу..." (Доповідь С. І Маслова „Из нашей книжной старины”, виголошена 15 січня 1942 р. на сесії, Академії Наук УРСР в м. Уфа) // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2009. – Т. 9. – С. 35-44

5. Калинович М.К., Маслов С.І., Попов П.М. Слов'яни в їх боротьбі з німецьким фашизмом і його попередниками. – Уфа: АН УРСР, 1942. – 32 с.

6. Див.: Ємчук О. І. С. І. Маслов як дослідник історії філософії України XVI-XVIII ст. // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. праць (Гол. ред. В. В. Лях). – Вип. № 79. – К., 2009. – С.164-178

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 33, оп. 2, од.зб. 2525.

8. ІР НБУВ, ф. 33, оп. 3, од.зб. 5927, арк. 2-3

9. ІР НБУВ, ф.33, оп. 3, од.зб. 6654, арк. 3-4.

УДК 373.5.016:94(477)“1939/1945”

Григорій Голиш
(м. Черкаси)

Педагогічна доцільність включення до шкільних підручників з історії України сюжетів щодо становища неповнолітніх

У статті розглядається питання доцільності включення сюжетів і фактів про становище неповнолітніх громадян в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни до змісту шкільних підручників з історії України для учнів 11 класу.

Ключові слова: війна, підручник, діти, неповнолітні, окупаційний режим, геноцид.

Голиш Г.М. (г. Черкасы). Педагогическая целесообразность включения в школьные учебники по истории Украины сюжетов о положении несовершеннолетних.

В статье рассматривается вопрос о целесообразности включения сюжетов и фактов о положении несовершеннолетних граждан в годы Второй мировой и

Великой Отечественной войны в содержание школьных учебников по истории Украины для учащихся 11 класса.

Ключевые слова: война, учебник, дети, несовершеннолетние, оккупационный режим, геноцид.

Hruhoriy Holysh (Cherkasy). Pedagogical advisability of including chapters about the position of juvenile to the History of Ukraine schoolbooks.

The question of advisability of including chapters and facts about the position of juvenile during The Second World War and The Great Patriotic War to the History of Ukraine schoolbooks for 11th form is studied out in the article.

Keywords: war, schoolbook, youth, juvenile, occupation regime, genocide.

Аналіз закономірностей сучасного освітнього процесу переконливо доводить пріоритетну роль шкільного підручника серед інших засобів навчання. З огляду на це Міністерство освіти та науки України ще в 2004 р. своїм наказом оголосило проведення всеукраїнського конкурсу навчальних книг для 5-12 класів загальноосвітніх шкіл відповідно до Державного стандарту базової й повної середньої школи [21]. На одному з найчільніших місць сучасного українського підручкотворення знаходиться підручник з історії України, котрий має виконувати украй важливі дидактичні та світоглядно-виховні функції. Попри очевидні позитивні зрушення в означеному методичному напрямку, проведена авторами підручників з історії робота все ще залишає значне поле невирішених проблем і дискусій. Зокрема, на нашу думку, глибоко нелогічним і некоректним є абсолютна відсутність у шкільних підручниках сюжетів, що стосуються становища неповнолітніх українців. Обґрунтовуючи цю тезу, варто нагадати аксіоматичне положення про те, що неповнолітні громадяни є невід'ємною складовою частиною українського соціуму, закономірними претендентами на своє місце у вітчизняній історії, а відтак і її важливим суб'єктом. Дослідження даної проблеми особливо актуалізується у зв'язку з очевидною втратою молодою українською державою важливих ціннісних орієнтирів громадянського виховання підрастаючого покоління. Адже ніхто не буде заперечувати очевидної істини, що найпершою метою історичної освіти залишається виховання, а його ефективність посилюється зверненням до фактів життя ровесників нинішніх вихованців – репрезентантів різних історичних епох.

Особливий освітньо-виховний потенціал має вивчення трагічних і поряд з цим героїчних сюжетів життя дітей та підлітків періоду Другої світової війни, що дозволяє нагромадити справді безцінний матеріал для формування у неповнолітніх громадян сучасної України, з одного боку, пацифістських спрямувань, а з іншого – почуття патріотизму та громадянської відповідальності за долю своєї Батьківщини і відвернення нових трагедій. Проте доводиться з прикрістю констатувати, що в жодній із чинних шкільних підручників такі факти не включено.

Попри жваву дискусію в методичних колах стосовно змісту підручників з історії [31] та дослідження цієї проблеми у працях К. Боханова, В. Власова, Н. Гупана, Ю. Комарова, Ю. Малієнко, В. Мисана, П. Мороза, О. Пометун [6, 15, 18, 20] та ін. питання використання у навчальних книгах фактажу із життя неповнолітніх воєнної доби не розглядалося. Відсутні відповідні рубрики і в чинних програмах з історії України, в тому числі й для класів суспільно-гуманітарного профілю навчання [26]. І лише новою програмою для 12-річної школи передбачено вивчення підтеми „Життя жінок і дітей” [27, с. 62].

Виходячи із зазначеного, метою даного повідомлення є на основі деяких власних напрацювань запропонувати окремі сюжети становища дітей і підлітків у період Другої світової війни та обґрунтувати доцільність їх включення до шкільних підручників з історії України відповідного періоду.

Варто нагадати доволі влучний вислів відомого українського історика В. Сарбея, що для більшості дітей історія починається з підручника [31, с. 19]. Підручник з історії має відрізнятися від інших тим, що він є поліфункціональним і його матеріали, насамперед, мають бути доступними й емоційними, зацікавити учнів, спонукати їх до вивчення нового, виховувати патріотизм. Значною мірою це можна досягти шляхом звернення до фактів життя юних українців воєнної пори. З позицій психології навчання саме такі сюжети викликають у школярів жвавий інтерес і дозволяють учителю оптимальніше досягати поставленої навчально-виховної мети. Про це засвідчує й власний досвід понад 35-річної учительської праці в середній школі автора цього повідомлення.

Для посилення мотиву драматичності початкового періоду війни з нацистською Німеччиною доречним буде приведення бодай окремих фактів трагічної смерті неповнолітніх громадян у прифронтових районах. Так, газета „Красная армия” повідомляла, що 22 червня 1941 р. у результаті нальоту німецьких літаків загинуло понад десять дітей, які гралися на одній з вулиць с. Жуляни (неподалік м. Київ) [32, с. 141]. Розглядаючи питання про евакуаційні заходи, можна згадати про самовідданість юних погоничів Івана Спичака та Івана Бойка, які, долаючи неймовірні труднощі, переганяли колгоспну худобу в східні райони [30, с. 33].

Учням-старшокласникам буде цікаво й корисно дізнатися про масову участь їхніх ровесників у різноманітних патріотичних акціях цивільного населення на початковому етапі війни. Так, у ремонті доріг, будівництві складів, копанні окопів і спорудженні бліндажів влітку 1941 р. взяли участь спеціальні загони київських школярів [13, с. 25]. Неповнолітні українці надали дорослим вагому допомогу в збиранні врожаю влітку 1941 р. Так, учні школи № 15 м. Запоріжжя писали у своєму зверненні до місцевого райкому комсомолу: „Просимо направити нас в першу на чергу село [...] Замінімо колгоспників, що пішли на фронт” [10, с. 34]. „Не дамо загинути жодному колоску, збережемо все до єдиної зернини”, – з таким закликком звернулися на початку липня 1941 р. до своїх ровесників усієї України учні школи № 7 м. Ворошиловград [1].

Уже з перших днів війни розгорнувся суто дитячий за складом і формами організації патріотичний рух юних громадян, відомий в історії як тимурівський. Майже повсюдно створювались так звані тимурівські команди, подібні до тієї, які описав російський дитячий письменник А.П. Гайдар (Голіков) у своїй книзі „Тимур і його команда” (1940 р.). Тимурівці брали участь у заходах протиповітряної оборони, сільгоспроботах, збиранні металобрухту і макулатури, лікарських рослин, здійснювали шефство над шпиталями. Але головну увагу у своїй діяльності вони приділяли піклуванню про сім’ї фронтовиків та інвалідів: тимурівці обробляли присадибні ділянки, допомагали збирати врожай, ремонтували житло, доглядали малят. Уже в липні 1941 р. лише на Сумщині було організовано 346 тимурівських команд [4, с. 51].

Глибоко злочинний характер нацистського окупаційного режиму особливо переконливо можна обґрунтувати в підручниках, звернувшись до сюжетів трагедії дітей та підлітків підкупаційної України. Зокрема, жахлива розправа окупантів з неповнолітніми відбулася в с. Цибулів Монастирищенського району Вінницької області. Тут 20 травня 1942 р. окупанти відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх знищили. Частина нещасних возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем [8, с. 33]. Ще більшими масштабами характеризується злочин, який вчинили окупанти на початку березня 1942 р. у с. Михайлівка Томаківського району Дніпропетровської обл., де було розстріляно 128 вихованців місцевого дитбудинку віком від 2,5 до 10 років [7, с. 12]. З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до „безкровного умертвіння” неповнолітніх: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [23, с. 42].

Діти й підлітки ставали жертвами геноциду голодом. Так, лише в дитячому будинку № 1, який був розташований по вулиці Артема м. Харків у 1942 р. голодною смертю померло 1175 вихованців [3, с. 89].

Особливу відразу до нацистського „нового порядку” викликають в учнів факти про те, що неповнолітні українці ставали на захоплених гітлерівцями територіях першочерговими жертвами жахливих медичних експериментів та об'єктами відбору донорської крові для німецьких вояків. Так, у м. Харків спеціальні команди відловлювали безпритульних дітей, переважно 4-7-річного віку, доставляли їх у дитячий притулок, розташований в районі парку „Сокольники” і перетворювали на донорів для поранених німецьких вояків. Їхня кров надходила до місцевого та Лубенського військових шпиталів. Знекровлення й виснаження дітей призводило до разючої смертності в Сокольниках: у окремі місяці 1942 р. тут щодня вмирало майже по 100 дітей. [28, с. 19, 21]. В утриманців сирітського притулку м. Дніпропетровська брали не лише донорську кров, але й їхню шкіру та кістковий мозок для порятунку гітлерівських вояків [17, с. 29].

Лише на Полтавщині в роки окупації за неповними даними загинуло 11566 дітей і підлітків [24, с. 94]. На Чернігівщині за неповними даними обірвалося життя 4633 дітей, що становило 25 % усіх жертв

„нового порядку” в цій області [29, с. 319]. Досі відсутня узагальнююча цифра загибелі неповнолітніх громадян втрат на окупованих територіях України, приведення якої на сторінках шкільних підручників з історії було б доречним. Тому нашій вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності в період окупації, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Переконливішою ілюстрацією через звернення до відповідних фактів життя неповнолітніх за окупації потребує й дидактичний сегмент підручників „Вивезення населення на примусові роботи до Німеччини”. Фрагментарні дані в розрізі регіонів та окремих населених пунктів свідчать про значні масштаби насильницького вивезення юних українців до рейху. Так, з Ворошировградської області до Німеччини було відправлено близько 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївка – 700 [14, 28]. На основі опрацювання 4319 анкет „остарбайтерів” Томаківського району Дніпропетровської області нами встановлено, що 242 з них належали до категорії неповнолітніх громадян (віком до 15 років), це становить 5,6 % списочного складу відправлених на роботи до Німеччини [7, с. 19-50)].

Маловідомою, але не менш жорстокою була й програма нацистів, що дістала назву „Lebensborn” і відобразила непомірне захоплення гітлерівців філогенезом. Цей далекосяжний проект був спрямований на поповнення титульних людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях дітей, які мали еталонні расові ознаки і повинні були виховуватися у „стерильній націонал-соціалістичній атмосфері” гітлерівської Німеччини, забувши своє родове коріння”[22, с. 102-103].

Великі навчально-виховні можливості відкривають сюжети, пов’язані з участю неповнолітніх у різних формах антинацистського руху Опору. Зокрема, тексти про бойову діяльність радянських партизан варто доповнити бодай згадуванням імен юних бійців з’єднання С.А. Ковпака, зокрема, 12-річного Радика Руднева (нагороджений орденом Червоної Зірки), його ровесника Михайла Семенистого (кавалер ордена Червоного Прапора), 14-річного Михайла Туркова (відзначений медаллю „За відвагу”) та ін. [35, с. 26].

Далеко линула слава про мужність юного підричника партизанського з’єднання О.Ф. Федорова Василя Коробка. У віці 15 років за

бойові заслуги його було нагороджено орденом Червоного Прапора, а пізніше – орденом Леніна. Юний месник загинув у бою [33, арк. 83-84]. Орденами Леніна за мужність і велику результативність бойової роботи було відзначено і юних підричників-партизанів Чернігівщини Михайла Глазка і Володимира Казначеева. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно юному партизану із Шепетівки Валентину Котику [9, с. 194-195]. На жаль, досі вітчизняній науці не вдалося вийти на бодай приблизні узагальнюючі цифри участі неповнолітніх громадян у партизанському русі.

Щодо розгортання підпільного руху, то на нашу думку, варто констатувати в шкільних підручниках, що подекуди створювалися й суто дитячі – піонерські підпільні організації. Підтвердженням цього явища може бути робота „Каровської спілки піонерів”, яка нелегально діяла в с. Покровському Артемівського району Сталінської обл. Вона виникла в 1942 р., її засновником і керівником став місцевий школяр, 14-річний Василь Носаков. До „Каровської спілки” входило 12 дітей – 7 хлопчиків і 5 дівчаток. Активними членами організації були юні підпільники Володимир Лагер, Анатолій Погребнюк, Варвара Ковальова (1927 року народження), Володимир Моруженко, Анатолій Циганенко (1928 р. н.), Надія Гордієнко, Ніна Погребняк, Ольга Циганова (1929 р. н.), Олена Нікуліна (1930 р. н.). [33, с. 381-384].

У с. Коритні Монастирищенського району (Вінничина) діяла підпільна організація, членом якої був і 13-річний Володимир Саморуха. Для налагодження зв'язків з партизанським загonom Д.М. Медведєва керівництво підпільної організації восени 1943 р. направило Володимира на Рівненщину. Самостійно здолавши 500 км небезпечного шляху, юний підпільник дістався до пункту призначення і виконав нелегке бойове завдання. Монастирищенські осередки Опору дістали завдяки цьому надійний зв'язок, а В. Саморуха став бійцем партизанського загону Медведєва. За згаданий вище подвиг та інші бойові заслуги юний месник був нагороджений орденом Червоної Зірки та медаллю „Партизану Вітчизняної війни” I ст. [8, с. 5, 21]

Досить поширеним явищем була участь дітей та підлітків у спонтанних (неорганізованих) формах руху Опору. Вони переховували червоноармійців, які втекли з нацистської неволі, організовували диверсії, виводили з ладу ворожу техніку, знищували майно окупантів, допомагали радянським воїнам-визволителям [5, с. 251].

Педагогічно доцільним при вивченні підтеми „Героїчна праця громадян України в тилу” є й приведення прикладів участі юних громадян у відбудові та патріотичних рухах 1943-1945 рр. Так, у зборі врожаю 1944 року взяли участь 960 тис. школярів, які записали у свій актив 26155 тис. трудоднів [12]. Загалом у сільськогосподарських роботах серед зайнятих у них працівників питома вага дітей і підлітків становила 17,8 %. Це в свою чергу зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, що перебувала в обробітку [19, с. 102].

Лише за 1943-1944 навчальний рік українські школярі визволених областей зібрали 46945 т металобрухту [34, с. 2]. Учні 16 областей України здали у 1944 р. в аптеки республіки 92 т лікарських рослин. Повсюдно неповнолітні українці здійснювали шефство над військовими шпиталями [11].

На вищий рівень піднявся й започаткований ще в 1941 р. тимурівський рух. У Сумській обл., наприклад, діяло 133 тимурівські команди, в яких працювало 875 піонерів. 2200 сімей військовослужбовців та інвалідів-фронтовиків обслуговували 1230 школярів Дніпропетровщини, об'єднаних у 193 тимурівські команди. Тимурівці Сталінської обл. здійснювали шефство над 2376 сім'ями фронтовиків [4, с. 54-56].

З'ясування з учнями такого гносеологічно значущого питання, як наслідки війни для України, неможливо без його певної соціальної диференціації. З огляду на вказане, уявляється доцільним виокремлення фактів суто дитячого рахунку війни. Звісно, слід вийти на узагальнюючі цифри демографічних втрат у неповнолітньому соціумі, враховуючи й потенційно не народжених дітей. Доволі переконливою є й вочевидь ще не повна, але досить страшна статистика: на липень 1945 р. в Україні знаходилося на обліку 162 тис. сиріт і стільки ж напівсиріт [2, с. 40].

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного і висипного тифу, яка набрала найбільшого розмаху навесні. З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську області вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. Тоді як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків захворювань, то в березні – вже 3149 випадків. Досить поширеними у дитячому середовищі були й такі небезпечні

інфекційні захворювання, як скарлатина, дифтерія, коклюш, дизентерія, паратиф та ін. Так, у першому кварталі 1945 р. серед школярів Полтавської області службами саннагляду було виявлено 1024 випадки захворювання на кір, 377 – на дифтерію, 223 – на скарлатину і 186 – на коклюш [2, с. 45].

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси у їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції (квітень 1956 р.), присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи дітей і підлітків з невротичними та психічними розладами. А в одному з матеріалів газети „Правда” за 1942 р. цілком слушно зазначалося таке: „Зруйновані міста і села можна відбудувати наново [...] Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька, або замучили матір” [25]. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних та близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян.

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах та гетто. Колишній малолітній в’язень Білоцерківського гетто Євген Гулеллах, який дивом врятувався від неминучої смерті, відзначав, що „страх [...] протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість” [16, с. 19]

Наведені вище факти носять дещо вибірковий і фрагментарний характер. Автори підручників з історії України для використання більш розлогих сюжетів, присвячених становищу неповнолітніх українців воєнної пори, можуть почерпнути їх із сторінок монографії „У вирі війни” [3].

Підсумовуючи викладене слід підкреслити, що приведення в шкільних підручниках фактів із життя дітей і підлітків у роки Другої світової війни є педагогічно доцільним, позаяк це дозволить повнішою мірою забезпечити реалізацію принципів дидактики та посилити виховну функцію навчальної книги. У подальшому уявляється корисним продовження дискусії науковців та методистів-практиків щодо

перспектив удосконалення змісту підручників з історії України для учнів старшої школи.

Примітки

1. Ворошиловградская правда. – 1941. – 3 июля. – № 155.
2. *Голиш Г.М.* Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 37 – 50.
3. *Голиш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.
4. *Голиш Г.М.* Участь дітей і підлітків Наддніпрянської та Східної України у радянських патріотичних рухах періоду Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. 8., част. 2. – С. 45-56.
5. *Голиш Г.М.* Участь дітей і підлітків Центральної України у боротьбі з нацистським окупаційним режимом в роки Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України: збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 248 – 252.
6. *Гупан Н.* Нові підходи до відбору і структурування змісту підручника з історії України (Актуальне інтерв'ю) // Історія в школах України. – 2008. – № 9. – С. 3-4.
7. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. Р-2427. – Оп. 1. – Спр. 182.
8. Державний архів Черкаської області. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
9. Дети-герои. – К., 1985. – 608 с.
10. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сборник докум. – Запорожье, 1959. – 363 с.
11. Зірка. – 1944. – 3 червня. – № 21
12. Зірка. – 1944. – 9 грудня. – № 48.
13. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945: сборник докум. – К., 1963. – 736 с.
14. *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 135 с.
15. *Комаров Ю.* Підручник: якому йому бути? // Історія в школах України. – 2009. – №6. – С. 25 – 29.
16. *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: в 3 кн. – К., 1996. – Кн. 1.– 456 с.
17. *Литвинов В.* Коричневое „ожерелье”. Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: в 3 кн.– К., 2003. – Кн. 3. – 860 с.

18. *Малієнко Ю.* Роль підручника у розвитку дослідницьких умінь учнів у контексті профілізації старшої школи // *Історія в школах України.* – 2009. – № 6. – С. 33-36.
19. *Мельник П.І.* Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР // *Український історичний журнал.* – 1975. – № 5. – С. 95 – 102.
20. *Мисан В.* Шкільний підручник як історичне джерело (чи потрібно здавати в макулатуру старі підручники з історії?) // *Історія в школах України.* – 2008. – № 1. – С. 24-28.
21. Наказ МОН України „Про проведення конкурсу навчальних програм і підручників для 5-12 класів відповідно до Державного стандарту сазової і повної середньої школи // *Інформаційний вісник.* – 2004. – № 5. – С. 24 – 32.
22. *Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади.* – К., 2001. – 564 с.
23. *Першина Т.* Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1945 гг. – К., 1985. – 170 с.
24. *Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: збірник докум. і матер.* – К., 1977. – 273 с.
25. *Правда.* – 1942. – 4 лютого. – № 35.
26. *Історія України. Всесвітня історія. Людина і суспільство. Основи філософії. 10 – 11 класи: програми для профільних класів загальноосвітніх навчальних закладів.* – К., 2005. – 127 с.
27. *Історія України. Всесвітня історія: програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5 – 12 класи.* – К., 2005. – 142 с.
28. *Рева А.* Трагедія в Сокольниках. – Х., 2002. – 72 с.
29. *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: документы и материалы: в 3 т.* – К., 1985. – Т. 2. – 510 с.
30. *Тронько П.Т.* Подвиг твоїх батьків (З історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.). – К., 1968. – 433 с.
31. *Український підручник: міркування методистів та вчених (матеріали круглого столу)* // *Історія в школах України.* – 2009. – №6. – С. 16 – 24.
32. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, од.зб. 29.*
33. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, од.зб. 148.*
34. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, од.зб. 15.*
35. *ЦДАГО України, ф. 7, оп. 10, од.зб. 238.*

УДК 378.016:93

Сергій Сидоров, Михайло Гребенюк
(м. Київ)

Деякі особливості використання новітніх технологій освіти у викладанні історичних дисциплін (з досвіду роботи Національної академії оборони України)

Проведено аналіз деяких особливостей застосування сучасних освітніх технологій під час використання історичного досвіду в навчальному процесі Національної академії оборони України.

Ключові слова: нові технології навчання історії, лекція, Інтернет, семінар, самоосвіта.

Сидоров С.В., Гребенюк М.В. (г. Київ). Некоторые особенности использования новейших технологий образования в преподавании исторических дисциплин (из опыта работы Национальной академии обороны Украины).

Проведен анализ некоторых особенностей использования современных образовательных технологий в использовании исторического опыта в учебном процессе Национальной академии обороны Украины.

Ключевые слова: новые технологии обучения истории, лекция, Интернет, семинар, самообразование.

Serghiy Sydorov, Mykhailo Hrebenuyk (Kyiv). Some features of using the newest educational technologies in teaching of historical disciplines (the experience the National Defence Academy of Ukraine).

The analysis of some features of using modern educational technologies during the use of historical experience in the educational process of the National Defence Academy of Ukraine is done.

Keywords: new technologies of teaching history, lecture, Internet, seminar, self-education.

Протягом останніх двадцяти років прослідковується безперервний розвиток засобів та прийомів навчання, що обумовлений стрімким прогресом у інформаційних технологіях. Щоденне застосування технічних засобів візуалізації робить процес сприйняття нового навчального матеріалу для слухачів (студентів) більш захоплюючим і цікавим.

Зафіксовані цифровою відеокамерою лекції можуть бути прослухані слухачами (студентами) індивідуально у зручному місці та у зручний час. Інтернет-технології, електронна пошта, передача візуаль-

ної та голосової інформації, дозволяють слухачу (студенту) не тільки швидко одержувати навчальні матеріали, завдання для їх самостійного відпрацювання та перевірки рівня їх засвоєння, а й отримувати консультації викладача в реальному масштабі часу.

Посилена комп'ютером праця історика робить його діяльність більш ефективною, інтенсивною та автономною, незалежною від друкарки.

Чи зможуть наявні нові технології суттєво змінити акценти в ході теоретичної підготовки викладача-історика та змінити його роль в процесі навчання слухачів?

Цій темі було присвячено багато робіт як українських авторів, наприклад, Баханова К.О. [3], Падалка О.С., Нісімчука А.М., Смолюка І.О., Шпака О.Т. [4], Сидорова С.В. [2], так і іноземних дослідників, наприклад, Бенедикта Волша [6], Тері Хайдна (Terry .Haydn), Христини Кансел (Christine Counsell) [5], Раймонда Кімбала (Raymond Kimball) [7] та інших. У своїх роботах автори досліджували вплив використання новітніх технологій на навчальний процес у навчальних закладах, на методику викладання, зокрема історичних дисциплін, психологічні аспекти застосування цих технологій викладачами та студентами.

Метою статті є розкриття деяких особливостей застосування сучасних технологій під час використання історичного досвіду Другої Світової війни, локальних війн і військових конфліктів у навчальному процесі Національної академії оборони України.

Для відповіді на вище поставлені питання розглянемо які саме нові технології набули широкого застосування в навчальному процесі. Перш за все, варто відмітити засоби візуалізації на базі комп'ютерів, мультимедійних проекторів і пакетів програмного забезпечення Microsoft PowerPoint Presentation. Добре вбудована анімація дозволяє «оживити» інформацію, яка висвітлюється на екрані, показати процес у його розвитку. Наприклад, можна показати зміну обстановки на фронтах, послідовність нанесення ударів, тощо.

Використання викладачем інтерактивної дошки (smart board) дозволяє йому бути ще більш активним учасником візуалізації навчального матеріалу, додатково наносити інформацію на слайд, який демонструється, електронну мапу театру воєнних дій, поле бою, схему та інше.

Разом з цим, інколи неправильне та нераціональне використання цих можливостей призводить до того, що увага слухачів (студентів) повністю переключається зі слів лектора до того, що відбувається на екрані, не дозволяє робити нотатки та конспектувати. Крім того, технічна підготовка подібних лекцій вимагає великих витрат часу, що може позначитися на рівні теоретичної підготовки викладача до занять.

Навчальні фільми завдяки їх збереженню в цифровому форматі мають відносно невеликий розмір файлів і тому можуть бути рекомендовані слухачам (студентам) для індивідуального перегляду під час їх самостійної підготовки з подальшим обговоренням на семінарських заняттях.

Але, слухач (студент) має бути забезпеченим відповідними технічними можливостями під час його самостійної підготовки. Якщо, тільки частина слухачів (студентів) групи змогла переглянути рекомендований матеріал, мета послідуєчого семінарського заняття не буде досягнута.

Тестування за допомогою комп'ютерів дає змогу оперативно та об'єктивно проводити оцінку засвоєння навчального матеріалу слухачами (студентами) та не потребує часу на перевірку результатів, які стають відомими зразу після відповіді слухача (студента) на останнє питання тесту, а також дозволяє автоматизувати процес збору статистики результатів тестування.

Проте, тестування зводиться до письмових відповідей на питання або вибір одного із варіантів відповідей, що не виховує у слухача (студента) культуру наукового мовлення, вміння стисло, в усній формі доводити свою думку.

Для розвитку у слухачів (студентів) навиків самостійного опанування матеріалу доцільно використовувати спеціальні комп'ютерні програми самопідготовки (самонавчання). Увесь навчальний матеріал за темою розбивають на окремі логічні частини та додають до них контрольні питання для перевірки засвоєння їх змісту. Ці окремі частини є записами бази даних, які зв'язані між собою в логічній послідовності. Під час самостійних занять слухач (студент) має змогу або почати з прочитання певної частини навчального матеріалу, або, якщо слухач (студент) упевнений у своїх знаннях щодо її змісту, зразу спробувати надати відповіді на контрольні питання. У випадку невір-

ної відповіді, слухачу (студенту) висвітлюється необхідний текстовий матеріал для прочитання та виділяється додатковий час на його засвоєння, після цього надається чергова спроба пройти контрольні питання. Перехід на наступного тематичного фрагменту є неможливим без досягнення необхідного рівня знання попереднього.

Цей метод навчання є достатньо ефективним, вимагає послідовного вивчення всього матеріалу, дозволяє слухачу (студенту) об'єктивно оцінити свої знання. Але, від викладача він вимагає багато зусиль для вибору необхідного матеріалу за темою для заповнення відповідної бази даних, розробки великого набору контрольних питань, перевірки функціонування програми за усіма кроками, тощо.

Дистанційна форма навчання передбачає використання комп'ютерних і Інтернет-технологій. Навчальні матеріали слухач (студент), як правило, одержує на цифрових носіях або електронною поштою. Це може бути записи лекцій, практичних занять, підручники, посібники, завдання для відпрацювання, тощо. Використання широко розповсюджених веб-камер для передачі зображення та обладнання для передачі й прийому голосових повідомлень дає можливість ефективного спілкування слухача (студента) з викладачем, отримання необхідних порад і консультацій.

Разом із цим, ніщо не замінить безпосереднього контакту слухача (студента) з викладачем для найкращого сприйняття навчального матеріалу та з'ясування найбільш складних його частин.

Крім вищезазначеного, у Національній академії оборони України активно застосовується така форма навчальних занять як воєнно-історична гра. Побудована на конкретно-історичних подіях, завдяки використанню комп'ютерних засобів імітаційного модулювання та програмного забезпечення з елементами штучного інтелекту, ця гра дає можливість слухачу умовно «перенестися в минуле» і віртуально стати учасником подій, усебічно вивчити певний фрагмент бойових дій, відповісти на питання “а що би було якщо ...” та зробити важливі висновки. Безумовно, розробка ігри вимагає багато часу, колективних зусиль істориків, викладачів інших дисциплін і фахівців з комп'ютерних технологій. Гра повинна мати широке кола завдань, у тому числі не тільки історичних, а й тактико-спеціальних. Гра служить для перевірки тих чи інших теоретичних положень, розрахову-

ється на кількарічне використання в початковому процесі, є складною та фінансово витратною.

Що стосується теоретичної підготовки наукових та науково-педагогічних працівників з історичних дисциплін, то найважливішим засобом, який підвищує ефективність дослідницької роботи, особливо при відпрацюванні джерел, є створення тематичних джерельних баз із використанням систем управління базами даних, наприклад, Microsoft Access, або електронних таблиць, наприклад, Microsoft Excel.

Останній спосіб автори використали у створення джерельної бази англо-американської історіографії подій у Перській затоці 1990-1991 рр. Завдяки наявності добре відпрацьованих бібліографій з теми дослідження у ключових військових навчальних закладах США та Великої Британії, які є досяжними засобами Інтернет, а також, файлів-результатів пошуку джерел в електронних каталогах бібліотек, збір основи джерельної бази даних значно пришвидшується. Після формалізації первинних даних бібліографій та каталогів була розроблена структура запису бази даних і створена відповідна електронна таблиця Microsoft Excel. Після імпорту вже знайденої інформації з файлів-бібліографій та файлів-результатів пошуку в електронних бібліотечних каталогах, база даних була готова до доповнення новими джерелами, а також для поповнення інформації про окремі джерела у процесі їх вивчення (див. додаток). Пошук необхідної інформації в електронній таблиці джерел відбувався переважно шляхом сортування та фільтрації даних. Кількісні результати обробки даних були відображені в таблицях і діаграмах.

З переваг такого засобу розробки та використання бази даних джерельної інформації можна зазначити: 1) простоту вивчення та використання програмного забезпечення Microsoft Excel, яка дозволяє створити необхідну базу автономно без допомоги фахівців-програмістів; 2) гнучкість процесу створення бази даних і легкість модифікації її архітектури.

Однак, працювати з такою базою може, головним чином, її розробник, який добре знає її структуру та кодифікацію. Тому, якщо база даних джерельної інформації створюється для колективного використання, звичайними користувачами, коли існує необхідність постійної її підтримки в актуальному стані, регулярного отримання джерельної інформації, тобто необхідність експлуатувати базу даних, то для її

створення доцільно використати одну із систем управління базами даних. При цьому також розробляються формалізовані запити на пошук інформації в базі даних та варіанти формалізованих документів-результатів пошуку. Прикладом баз даних із використанням програмного забезпечення Microsoft Access є створені авторами бази даних стратегії операцій журналів “Военная мысль”, “Военно-исторический журнал” і бази даних “Стратегічні та фронтові операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні”, “Стратегічні та фронтові операції на території України”, “Командний склад Червоної Армії”. Їх створення та застосовування дозволили отримати ряд нових наукових результатів, які в подальшому знайшли використання в навчальному процесі та наукових дослідженнях пов’язаних із Великою Вітчизняною війною. Таким чином, приступаючи до проектування бази даних джерельної інформації та вибираючи інструмент для її створення, необхідно чітко уявляти перспективу та спосіб її подальшого використання.

Підсумовуючи, хотілось би зазначити, що наочні засоби навчання на базі нових технологій є потужним інструментом у наборі викладача, який має бути застосований з найбільшою ефективністю і не на шкоду класичним прийомам викладання.

Підготовка до застосування нових технологій займає певний час у процесі підготовки викладача до занять, тому виважений підхід до їх використання має бути предметом обговорення на засіданнях предметно-методичних комісій, під час обговорення результатів відвідування занять колегами-викладачами із значним досвідом викладання.

Дистанційна форма навчання, воєнно-історичні ігри є неможливими без використання сучасних інформаційних технологій. Ці технології також значно прискорюють процес зібрання джерельної інформації, забезпечують надійне її зберігання та ефективну обробку. Правильний вибір засобів створення необхідних баз даних дозволяє зберегти зусилля та час.

Примітки

1. Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, 2009. – Вип.56. – 121с.

2. Сидоров С.В. Щодо методики кількісного аналізу бойового досвіду у військовій історіографії Великої Вітчизняної війни // Труди академії. – К: НАОУ, 2002. – № 42. – С. 296-298

3. Баханов К.О. Лабораторно-практичні роботи у викладанні історії України: посібник для вчителя. – К.: Генеза,1996. – 205 с.

4. Падалка О.С., Нісімчук А.С., Смолюк І.О., Шпак О.Т. Педагогічні технології: навчальний посібник. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995. – 253 с.

5. Haydn T. and Counsell C., Editors, ICT and Learning in the Secondary School. – London: RoutledgeFalmer, 2003. – 261 p.

6. Бенедикт Воли. Асоціація істориків, Велика Британія. Використання нових інформаційних технологій у викладанні історії в основній та старшій профільній школі на прикладі Великої Британії: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/walsh.html>. – Назва з екрану.

7. Kimball R. The Digital History Classroom: A Case Study. In C. Montgomerie & J. Seale (Eds.), Proceedings of World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia and Telecommunications, 2007 – P. 2265-2273

Алфавітний покажчик авторів

- 1. Веденєєв Дмитро Валерійович,**
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри оперативного мистецтва та історії спецслужб Національної академії служби безпеки України, полковник..... 10-20
- 2. Вєтров Ігор Георгійович,**
кандидат історичних наук, професор кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, заступник директора з наукової та виховної роботи Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 74-83
- 3. Голиш Григорій Михайлович,**
кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького..... 133-143
- 4. Гребенюк Михайло Володимирович,**
заступник начальника центру з навчальної та наукової роботи, начальник навчальної частини Центру підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів Національного університету оборони України, полковник..... 143-149
- 5. Ємчук Оксана Ігорівна,**
здобувач наукового ступеню кандидата історичних наук в аспірантурі Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства..... 127-133
- 6. Камбалова Яніна Миколаївна,**
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 104-112
- 7. Король Віктор Юхимович,**
доктор історичних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв..... 29-40

- 8. Кочерга Леонід Кузьмович,**
кандидат історичних наук, доцент, вчений секретар Комісії з питань воєнної історії України Інституту інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України..... 91-98
- 9. Кучер Володимир Іванович,**
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України..... 40-65
- 10. Лисенко Олександр Євгенович,**
доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України..... 10-20
- 11. Пастушенко Тетяна Вікторівна,**
кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України..... 120-127
- 12. Потильчак Олександр Валентинович,**
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова..... 20-29
- 13. Салата Оксана Олексіївна,**
доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського університету імені Б. Грінченка..... 112-120
- 14. Сидоров Сергій Вікторович,**
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри воєнної історії Національного університету оборони України, полковник запасу..... 143-149

15. *Сегеда Сергій Павлович*,
кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри
воєнної історії Національного університету оборони
України, полковник..... 83-
91
16. *Сушко Олександр Олександрович*,
доктор історичних наук, професор, директор Інституту
історичної освіти Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова..... 6-9
17. *Стецькевич Віталій Вікторович*,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою
історії України Криворізького технічного університету..... 65-74
18. *Царьов Микола Андрійович*,
учасник бойових дій у Великій Вітчизняній Війні
1941-1945 рр., полковник-інженер у відставці..... 98-103

Науково-методичне видання

Проблеми впровадження новітніх наукових розробок у навчальний процес при вивченні історії України періоду Другої світової війни (1939-1945 рр.)

Збірник наукових праць учасників Всеукраїнського круглого столу
(23 грудня 2009 р.)

Відповідальний редактор та упорядник
О.В. Потильчак

Технічне редагування і комп'ютерний набір:
О.А. Бранчук, Г.В. Матвійчук

Переклад англійською мовою:
Ж.М. Іщенко

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.